प० टी० । अथात्माकारतया स्थितस्योपमानमाह **यथेति** । वातशून्यं स्थानं निवातं तत्र स्थितो दीपो यथा नेङ्गते न चलति तत्रत्यं पदार्थमात्रं स्पष्टतया प्रकाशयति । प्रकृते सोपमा दृष्टान्तः स्मृतः । कस्य, आत्मनो योगं युञ्जतोऽभ्यस्यतो योगिनो विक्षेपशून्यचित्तस्य ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्रेति । एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सद् यत्र यस्मिन् काल उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काल आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवात्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

आ० टी० । द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च, ध्येयैकाकारसत्त्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिज्ज्ञायमाना संप्रज्ञातः समाधिः, कथमपि पृथगज्ञायमाना सैव सत्त्ववृत्तिरसंप्रज्ञातः समाधिस्तत्र सामान्येन समाधिलक्षणमभिधायासंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षन्नाह **एवमिति** । काले समाध्युपलक्षिते, एवकारस्तुष्यतीत्यनेन संबध्यते । चकारस्य संबन्धमाह **यस्मिंश्चेति** । कालस्तु पूर्ववत् । कर्मकारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेन व्याचष्टे **परमिति** । आत्मनीत्यस्य त्वंपदार्थविषयत्वमाह **स्व एवेति** । परमात्मानं प्रतीच्येव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्नतुष्टिहेत्वभावात्तुष्यत्येवेत्यर्थः, तस्मिन् काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः ॥ २० ॥

प० टी० । अथ निष्पन्नयोगस्वरूपमाह **यत्रेत्यादिचतुर्भिः** । यत्र यस्यामवस्थायां योगसेवया निरन्तराभ्यासेन निरुद्धं विक्षेपरहितं सदुपरमते उपरमं विषयेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति । यत्र चात्मनैव शुद्धान्तःकरणेनात्मानं पश्यन् ज्ञानदृष्ट्यानुभवन्नात्मन्येव सुखस्वरूपे तुष्यति सुखरूपतया तिष्ठति तं **विद्यादिति** चतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

किं च सुखमिति । सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः । वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले न चैवायं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति **किं चेति** । बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः । इन्द्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति पुनरुक्तमित्याशङ्क्याह । अविषयेति पदच्छेदः । **न चेत्यादि** । अपेक्षितपूरणम् **आत्मस्वरूप इति**। तस्मात्तत्त्वत इति संबन्धः, नैवेत्येवकारसंबन्धोक्तिः, चकारः सप्तम्या संबन्धनीयः । यत्रेति पूर्ववत् संबन्धः ॥ २१ ॥

प० टी० । अथात्मसुखस्य विषयसुखातिरिक्तसत्त्वमुत्कृष्टत्वं च दर्शयति **सुखमिति** । अयं योगी यदात्यन्तिकं सर्वोत्कृष्टं सुखं वेत्त्यनुभवाति तद्बुद्धिग्राह्यम् । केवलं बुद्ध्यैवात्माकारया ग्राह्य-मनुभवनीयं । न तु विषयेन्द्रियजसुखवदित्याह **अतीन्द्रियमिति** । विषयेन्द्रियसंबन्धातीतम् । तथा सुषुप्तौ तथा चातीन्द्रियपदेन विषयसुखाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् । आत्यन्तिकपदेनोत्कृष्टत्वं दर्शित-मित्यर्थः । अथ पुनरुत्कर्षमेव व्यनक्ति **यत्रेति** । यत्र यस्मिन् सुखे तत्त्वतो निश्चयेन स्थितः स्थिरीभूतः सन्नैव चलति सुखान्तरं नापेक्षते परमानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । तदुक्तमध्यात्म-मीमांसायाम्—'जाग्रत्यामन्तरात्मा विषयसुखकृतेऽनेकयत्नांश्च कुर्वन् श्राम्यत्सर्वेन्द्रियेभ्योऽधिगतमपि सुखं विस्मरन्याति निद्राम् । विश्रामायात्मरूपे त्वतितरसुलभं तेन चातीन्द्रियं हि सौख्यं सर्वोत्तमं स्यात्परिणतिविरसादिन्द्रियोत्थात्सुखाच्च ॥ १ ॥' इति ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यमिति । किं च यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यल्लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किं च यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

आ० टी० । प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि **किं चेति** । आत्मलाभान्नपरं विद्यते इति स्मृत्वा व्याचष्टे **यमात्मलाभमिति** । लाभान्तरं पुरुषार्थभूतं, ततस्तस्मादात्मलाभादिति यावत, तं विद्यादित्युत्तरत्र संबन्धः । यस्मिन्नित्याद्यवतारयति **किं चेति** । अपरिपक्वयोगो यथा दर्शितेन दुःखेन प्रच्याव्यते न चैवं विचाल्यते यस्मिन् स्थितो योगी तं योगं विद्यादिति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

प० टी० । अथ तदेव प्रकटयति **यदिति** । यत्सुखं लब्ध्वा ततः सकाशादपरं लाभमधिकं न मन्यते तस्यैव निरतिशयत्वात् । यथा सुषुप्तिसुखं प्राप्तः कश्चिद्भोजनार्थं प्रबोधनीयः प्रत्यवायश्रवणात् । श्रुतिरपि—"तस्मादायतं न बोधयेद्दुर्भिषज्यं हास्य भवति" इति । भाष्यम्—यस्मात्सुषुप्तौ निरतिशयं सुखं भवति तस्मात्कारणादायतं विस्तृतहस्तपादानिद्रितं पुरुषं न बोधयेज्जागरं न प्रापयेत् । हि यतोऽस्य जागरं प्रापितस्य दुर्भिषज्यमप्रतिकारं दुःखं भवति । किं च यस्मिन् सुखे स्थितः स्थिरीभूतः सन् गुरुणा महतापि रोगशोकादिदुःखेन न विचाल्यते स्वावस्थां न प्राप्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तमिति । यत्रोपरमते इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तस्तं विद्याद् विजानीयाद् दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येवसंज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद् विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वयारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते, निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्व-

१ यल्लब्ध्वेति पाठः प. टी. धृतः ।

विधानार्थं स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः॥ २३ ॥

आ० टी० । तं विद्यादित्याद्यपेक्षितं पूरयन्नवतारयति **यत्रेति** । तमित्यात्मावस्थाविशेषं परामृशति दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो युज्यते स कथं योगसंज्ञितः स्यादित्याशङ्क्याह **विपरीतेति** । इयं हि योगावस्था समुत्खातनिखिलदुःखभेदेति दुःखसंयोगाभावो योगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः। उपसंहृतयोगफले किमिति पुनर्योगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते तत्राह **योगफलमिति** । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशारम्भोत्रान्वारम्भः योगं युञ्जानस्तत्क्षणादुक्तां संसिद्धिमलभमानः संशयानो विवर्तेतेति तन्निवृत्त्यर्थं पुनः कर्तव्योपदेशोऽर्थवानिति मत्वाह **निश्चयेति** । तयोः साधनत्वविधानमेवाक्षरयोजनया साधयति **स यथेति** । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यतीत्यध्यवसायेन योक्तव्यः कर्तव्यः ॥ २३ ॥

प० टी० । एवंभूतो योऽवस्थाविशेषः स एव योगशब्दव्यपदेश्य इत्याह **तं विद्यादिति** । तं योगसंज्ञितं विद्याद् योगोऽत्र परमात्मक्षेत्रयोर्योजनम् यथा सुषुप्तौ परमात्मा क्षेत्रज्ञेनाश्लिष्यते श्रुतिरपि—“एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेदनान्तरम्” इति । भाष्यम्—एवमेव सुषुप्तिवच्छारीरः शरीरावच्छिन्नः परमात्मा क्षेत्रज्ञेन जीवेन परिष्वक्त आलिङ्गितो बाह्यमान्तरं वा किं चिन्न वेद न जानाति । अथ किंभूतं योगं, दुःखसंयोगवियोगं दुःखेन सह संयोगो यैस्ते दुःखसंयोगा विषयास्तेषां वियोगो यस्मिन्ननेन विषयसुखमपि दुःखपक्षान्तर्भूतमिति सूचितम् । अथ योगनिर्वाहार्थमाह **सेति** । एवं स योगो निश्चयेन नियमेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः। अथ यद्यप्यभ्यासेन शीघ्रं सिद्धिर्भवति तथापि दुःखं न मन्तीत्याह **अनिर्विण्णचेतसेति** । न निर्वेदं प्राप्तं चेतो यस्य तेनानुद्विग्नान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

संकल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः॥ २४ ॥

किं च संकल्पेति । संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवो येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तान् कामांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन किं च मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

आ० टी० । इतश्च योगस्य कर्तव्यत्वमिति प्रतिजानीते **किं चेति** । केन क्रमेण कर्तव्यत्वमित्यपेक्षायामाह **संकल्पेति** । संकल्पः शोभनाध्यासः । सर्वानित्युक्त्वा पुनरशेषत इति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह **निर्लेपेनेति** । यथा शेषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां त्यागस्य योगानुष्ठानशेषत्ववद्विवेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषत्वेन कर्तव्यमित्याह **किं चेति** ॥ २४ ॥

प० टी० । एवमभ्यासयोगमुक्त्वाधुना राजयोगं वक्तुमारभते **संकल्पेत्यादितः** । संकल्पात् प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथाभुता ये कामास्तान् सर्वानशेषतस्तन्मूलभूतवासनाभिः सह त्यक्त्वा । तत्रापि कारणमाह **मनसेति** । समन्ततः प्रसरन्तं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां ग्रामं समूहं मनसैव नियम्य न तु वायुधार-

णादिप्रयासैः । तदुक्तम्—'न याहं चेतस्त्वमितस्ततोपि देहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म । त्वं यत्र कुत्राप्युपविश्य नित्यं 'विचारयस्व स्वनिदानमन्तः ' इति ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किं चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

शनैरिति । किंच शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात्, कया बुद्ध्या, किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः। आत्मनि संस्थितमात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किं चिदपि चिन्तयेद्, एष योगस्य परमोऽवधिस्तत्रैवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी ॥ २५ ॥

आ० टी० । कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादिति शङ्कितारं प्रत्याह **शनैः शनैरिति** । सहसा विषयेभ्यः सकाशादुपरमे मनसो न स्वास्थ्यं संभवतीत्यभिप्रेत्याह **न सहसेति** । तत्र साधनं धैर्ययुक्ता बुद्धिरित्याह **कया** इत्यादिना । भूम्यादीरव्याकृतपर्यन्ताः प्रकृतीरष्ट पूर्वत्र पूर्वत्र धारणं कृत्वोत्तरोत्तरक्रमेण प्रविलापयेदिति भावः । अव्यक्तमात्मनि प्रविलाप्यात्ममात्रनिष्ठं मनो विधाय चिन्तयितव्याभावादतिस्वस्थो भवेदित्याह **आत्मेति** । तत्र संस्थितिमेव मनसो विवृणोति **आत्मैवेति** । योगविधिमुपक्रम्य किमिदमुक्तमित्याशङ्क्याह **एष इति** । यन्मनसो नैश्चल्यमिति शेषः । ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादत्यन्तचञ्चलस्यास्थिरस्य तत्र तत्र स्वभावेन प्रवृत्तस्य कुतो नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं चेति तत्राह **तत्रेति** । योगप्रारम्भः सप्तम्यर्थः, एवंशब्देन मनसैवेत्यादिरुक्तप्रकारो गृह्यते ॥ २५ ॥

प० टी० । अथास्यापि निर्वाहमाह **शनैः शनैरिति** । धृतिर्धीरता तया गृहीतया नियमितया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या कृत्वा संकल्पात्मकं मनो बलादात्मसंस्थं कृत्वात्मातिरिक्तं न किं चिदपि चिन्तयेत् । एवं शनैः शनैरभ्यासक्रमेण न सहसोपरमेद्बाह्यप्रपञ्चादुपरमं प्राप्नुयात् । तदुक्तं योगसारावल्याम्—' असमर्थो यदाभ्यासे राजयोगं तदाचरेत् । येन स्यात्तुरीयावस्था सा पक्वैवोन्मनी भवेत् ॥ १ ॥ प्रसह्य संकल्पपरंपराणां संछेदने संततसावधानः । आलम्बनाशादपचीयमानं शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ २ ॥ प्रकाश्यमाने परमात्मभानौ नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते । अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किं चिन्न पश्यन्ति जगत्स्वरूपम् ॥ ३ ॥ ' ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चलति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

यत इति । यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चलति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् ॥ २६ ॥

आ० टी० । स्वाभाविको दोषो मिथ्याज्ञानाधीनो रागादिः शब्दादेर्मनसो नियमन कथ मित्याशङ्क्याह तत्तन्निमित्तमिति । याथात्म्यनिरूपणं क्षयिष्णुत्वदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनं तेन तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृत्य ततस्ततो नियम्यैतन्मन इति संबन्धः ॥ २६ ॥

प० टी० । अथैतावतापि रजोगुणप्रचुरं मनो यद्यात्मप्रवणं न भवेत्तर्हि प्रत्याहरेण वशं नयेदित्याह यतो यत इति । स्वभावतश्चपलं बलाज्जलक्षिप्ततुम्बिकावद्धार्यमाणमस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निश्चलति निर्गच्छति ततस्ततो विषयान्नियम्य प्रत्याहृत्यात्मन्येव वशं नयेत् । तदुक्तं वासिष्ठे–'हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ १ ॥ चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातन्त्र्यवर्ति यत् । ध्यानवार्तां वदन्मूढः स किं लोके न लज्जते ॥ २ ॥' इति । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे । विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञातात्मा मनो मुनिः । चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ ३ ॥ आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायनं मुने । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥ ४ ॥' ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रेति । एवं योगाभ्यासबलाद् योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितम् ॥ २७ ॥

आ० टी० । मनसो वशीकरणेनोपशमे किं स्यादित्याह एवमिति । योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारा मनोनिग्रहाद्यावृत्तिः, प्रशान्तमात्मन्येव प्रलीनमिति यावत्, मनस्तद्वृत्त्योरभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्य स्वापादौ प्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । मोहादिक्लेशप्रतिबन्धाद्योगिनि यथोक्तसुखाप्राप्तिमाशङ्क्य मनोविलयमुपेत्य परिहरति प्रशान्तेति । तस्यास्मदादिविलक्षणत्वमाह ब्रह्मभूतमिति । अस्मदादेरपि स्वतो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्तत्वमित्याशङ्क्याह ब्रह्मैवेति । धर्माधर्मप्रतिबन्धादयुक्ता यथोक्तसुखप्राप्तिरित्याशङ्क्योक्तम् अकल्मषमिति ॥ २७ ॥

प० टी० । एवं रजोगुणक्षये सति स्वत एवात्मसुखप्राप्तिरित्याह प्रशान्तमिति । एवंविधमेनं योगिनं प्रत्युत्तमं सुखं सर्वोत्कृष्टमात्मसुखं स्वत एवोपैत्यधितिष्ठति । किंभूतं योगिनं प्रशान्तमनसमत एव शान्तरजसमत एव ब्रह्मभूतमकल्मषं निरस्तमोहजालम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जान्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा सर्वदात्मानं युञ्जन् विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसं-

स्पर्शो ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमुत्कृष्टं सुखं निरतिशयं सुखमश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

आ० टी० । उत्तमं सुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति **युञ्जन्निति** । क्रमो यथोक्तो मनसैवेन्द्रियग्राममित्यादिः, योगान्तरायो रागद्वेषादिः, सदात्मानं युञ्जन्निति संबन्धः ॥२८॥

प० टी० । ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह **युञ्जन्नेवमिति** । एवममुना प्रकारेणात्मानं मनो युञ्जन् वशीकुर्वन् योगी गतकल्मषोऽज्ञानशून्यो भवति । तथाविधः सन् सुखेन सुखोपायेन ब्रह्मणः संस्पर्शोऽविद्यानिवर्तकोऽपरोक्षसाक्षात्कारस्तदेवात्यन्तमात्यान्तिकं सुखं परमानन्दमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते सर्वेति । सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं विक्रियारहितं[2] ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

आ० टी० । पापपदमुपलक्षणं पुण्यस्यापि संस्पर्शस्तादात्म्यमेकरसमुत्कर्षो विषयासंस्पर्शो योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनिरतिशयसुखप्राप्तिलक्षणो द्विविधो मोक्षो हेतुना केन स्यादिति शङ्कमानं प्रत्याह **इदानीमिति** । स्वमात्मानमीक्षत इति संबन्धः । सर्वभूतान्यपि तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेन्न शुद्धवस्तुज्ञानमिति नाविद्यानिवृत्तिरित्याशङ्क्याह **सर्वभूतानीति** । उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं दर्शयति **योगेति** । विषमेषूपाधिषु तदनुरोधाद्विषममेव दर्शनमुपदर्शितदर्शनप्रतिबन्धकं प्रत्युदस्यति **सर्वत्रेति** ॥ २९ ॥

प० टी० । एवं निरन्तरमन्तर्ध्यानावस्थस्य देहानुबन्धेनात्मानुभवमुक्त्वाधुना कदापि बाह्यदृष्टेः सर्वात्मकत्वेनात्मप्रतीतिमीशावास्योपनिषदुक्तां दर्शयति **सर्वभूतस्थमिति** । योगेनाभ्यसनेन युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्यैवंविध आत्मानं समष्टिरूपं सर्वभूतेषु स्थूलव्यष्टिरूपेष्वन्तर्यामित्वेन तिष्ठन्तमीक्षते पश्यति तथा सर्वभूतान्यात्मनि स्थूलसमष्टिरूपे जलतरङ्गवत्तादात्म्येन पश्यति । अत एव सर्वत्र समदर्शनः सर्वभूतेषु समं तारतम्यविवर्जितं दर्शनं प्रतीतिर्यस्य स तथा । **श्रुतिश्च**—"यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं न तदा विचिकित्सति" इति । **भाष्यम्**—**यः** पुरुषः सर्वाणि भूतान्यात्मन्येव पश्यति । जले तरङ्गानिव तथा सर्वभूतेष्वात्मानमेव पश्यति । तरङ्गेषु जलमिव । एवंभूतश्चेत्तदा न विचिकित्सति तारतम्यविचारं न करोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

---

१ अत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तम्—पा० लि० । २ विक्रियारहितम्—लि० १ पु० नास्ति ।

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मामिति । यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु पश्यति सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि, स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान् मे मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामात्मनः प्रिय एव[1] भवति ॥ ३० ॥

आ० टी० । उक्तस्यैकत्वज्ञानस्य फलविकल्पत्वशङ्कां शिथिलयति **एतस्येति** । तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति **यो मामिति** । तत्फलमिदानीमुपन्यस्यति **तस्येति** । ज्ञानानुवादभागं विभजते **यो मामिति** । तत्फलोक्तिभागं व्याचष्टे **तस्यैवमिति** । अनेकत्वदर्शिनोऽपीश्वरो नित्यत्वान्न प्रणश्यतीत्याशङ्क्याह **नेति** । अहं परमानन्दो न तं प्रति परोक्षो भवामीत्यर्थः । स चेत्यादि व्याचष्टे **विद्वानिति** । विद्वानिवाविद्वानपीश्वरस्य न नश्यतीत्याशङ्क्योक्तं **नेत्यादिना** । अविदुषश्च स्वरूपेण सतोऽपि व्यवहितत्वादविद्यया नष्टप्रायतेत्यर्थः । ईश्वरस्य विदुषश्च परस्परमपरोक्षत्वे हेतुमाह **तस्य चेति** । आत्मैकत्वेऽपि कथं मिथोऽपरोक्षत्वं तत्राह **स्वात्मेति** ॥ ३० ॥

प० टी० । अथ सूक्ष्मसमष्टिरूपेण सर्वात्मकत्वेनात्मप्रतीतिमाह **यो मामिति** । यः पुरुषो मां सूक्ष्मं समष्टिरूपं हिरण्यगर्भं सर्वत्र सूक्ष्मव्यष्टिरूपेषु सूक्ष्मशरीरेषु पश्यति सर्वं व्यष्टिरूपं मयि समष्टिरूपे पश्यति । तस्य पुरुषस्याहं न प्रणश्यामि सदैवानुभवारूढस्तिष्ठामि । स च पुरुषो मे न प्रणश्यति मत्कृपाकटाक्षशरण एव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्श्यत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केन चित् प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आ० टी० । विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति **यस्माच्चेति** । तस्मादेकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यमिति शेषः । पूर्वार्धेनानूद्योत्तरार्धेन फलविधिरिति मत्वाह **इत्येतदिति** । रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरप्रवृत्त्यसंभवेऽपि तामङ्गीकृत्य ज्ञानं स्तौति **सर्वथेति** । प्रतिभासतोऽपि यथेष्टचेष्टाङ्गीकारे कुतो ज्ञानवतो नित्यमुक्तत्वं प्रातीतिकदुराचारप्रतिबन्धादित्याशङ्क्याह **न मोक्षमिति** ॥ ३१ ॥

प० टी० । अथैतदनन्तरं सर्वदृश्यजातमात्माकारेण पश्यतीत्याह । यः सर्वभूताकारेण स्थितमेकत्वमास्थितः सन् भजत्यनुवर्तते स वर्तमानोऽपि नामरूपाकारेण स्थितोऽपि मयि वर्तते मदाकारो भवति । श्रुतिरपि–"यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति । भाष्यम्–यस्य विजानतो विज्ञानवतः पुरुषस्य सर्वाणि भूतात्मकं विश्वमात्मै-

---

[1] प्रकाश एव प्रिय एव भवति–पा० १ लि० पु० ।

वाभूत् । भूतभावनाराहित्येनात्माकारमेव जातं तस्यैकत्वमद्वैतमनुपश्यतः को मोहो मायाविलासरूपमज्ञानं कुतस्तथा तत्प्रयुक्तः शोकश्च कुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

किं चान्यद् आत्मेति । आत्मौपम्येनात्मा स्वयमेवोपमीयत इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनात्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलं, वा शब्दश्चार्थे यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति न कस्य चित् प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

आ० टी० । स्वैराचरणस्याप्रतिबन्धकत्वकथनात् परपीडनस्य योगिनः सम्यग्दर्शनं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वप्रसक्तावुक्तं **किं चेति** । अन्यदपि किंचिदुच्यते, परमयोगिनो निर्देशद्वारा योगमाहात्म्यमित्यर्थः । उपमैवौपम्यमात्मा च तदौपम्यं च तेन सर्वभूतेषु यः समं पश्यतीत्युक्तं, तदेव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति **किमित्यादिना** । विकल्पार्थत्वं वारयति **वाशब्द इति** । उपदर्शितसमदर्शनफलमभिलषति **न कस्य चिदिति** । किमपेक्षया तस्य परमत्वं तत्राह **सर्वेति** ॥ ३२ ॥

प० टी० । अथैतादृशस्यापि पुरुषस्य लोकव्यवहारवच्चेष्टमानस्य दशामाह **आत्मौपम्येनेति** । यः पुरुषः सर्वत्र सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वात्मौपम्येन पश्यति यथा मे आत्मसुखमिष्टं संसारदुःखमनिष्टं तथैव सर्वत्र भूयादिति पश्यति स परमश्चरमदशां प्राप्तो योगी मतः ॥ ३२ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच योऽयमिति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत् ॥ ३३ ॥

आ० टी० । मनश्चञ्चलमस्थिरमित्युपश्रुत्य निर्विशेषे चित्तस्थैर्यं दुःशकमिति मन्वानस्तदुपशमं*बुभुत्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति **एतस्येति** । तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुरिति मन्वानो मन-

* दुपशय–मु. पु.

सश्चञ्चलत्वेऽपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं संपाद्यतामित्याशङ्क्याह **एतस्येति** । प्रसिद्धमिति संबन्धः ॥ ३३ ॥

प० टी० । अथैतस्य योगस्य दुःसाध्यत्वं मन्यमानोऽर्जुनः प्राह **योऽयमिति** । मनसः साम्येन विक्षेपशून्येन योऽयं योगः केवलमात्माकारावस्थानुरूपरत्वया प्रोक्त एतस्याहं शाश्वतीं स्थितिं न पश्यामि कुतो मनसश्चञ्चलत्वादनेकविक्षेपैरस्थिरत्वाद्, अत एव मधुसूदनेति संबुद्धिः, यतो मध्वादिदैत्यनिबर्हणे शक्तोऽसि परं त्वस्मन्मनो निगृहीतुं कुण्ठितशक्तिः सन्नकिं चित्करानस्माने-वोपदिशसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण इति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्ण, हि यस्मान्मनश्चञ्चलं न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति पर-वशीकरोति, किं च बलवत् प्रबलं न केन चिन्नियन्तुं शक्यं दुर्निवारत्वात्, किं च दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं रोधं मन्ये वायो-रिव यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥३४॥

आ० टी० । मनसश्चञ्चलत्वेऽपि कृष्णपदपरिनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति **कृष्ण इतीति** । कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः संभवतीत्याशङ्क्याह **भक्तेति** । ऐहिकामुष्मिकसर्वसंपदामाक-र्षणशीलत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । **प्रमथ्नाति क्षोभयति** । तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति **विक्षिपतीति** । दुर्निवारत्वमभिप्रेताद्विषयादाक्रष्टुमशक्यत्वं विशेषणान्तरमाह **किं चेति** । अच्छेद्यत्वं विशेषणान्तर-माह **किं च दृढमिति**। तन्तुनागो वरुणपाशशब्दितो जलचारी पदार्थोऽत्यन्तदृढतया छेत्तुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः । वायोरित्युक्तं व्यनक्ति **यथेति** ॥ ३४ ॥

प० टी० । अथ पुनः प्रश्नार्थमेव प्रकटयति **चञ्चलमिति** । भो कृष्ण तस्य मनसो नि-ग्रहं निरोधं सुदुष्करं सुतरां दुःखेन कर्तुमशक्यं मन्ये । कस्येव वायोरिव । यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुम्भादिषु निरोधः कर्तुं न शक्यते । न हि वायोरेकत्रावस्थानं युज्यते तद्वत् । अथ तस्य दुर्निग्रहत्वं चतुर्भिः प्रकारैरुपन्यस्यति **चञ्चलमिति** । चञ्चलमेकत्रानवस्थितम् प्रमाथि, प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभकं, बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यम् । दृढमनादिविषयवासनानुविद्धतया वैराग्यादिना दुर्भेद्यम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

श्रीभगवानुवाच एवमेतद् यथा ब्रवीष्यसंशयं नास्ति संशयो मनो दु-

निग्रहं चञ्चलमित्यत्र हे महाबाहो किं त्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यां चित् समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य वैराग्येण च गृह्यते, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद् वैतृष्ण्यं विषयेषु वितृष्णा वैराग्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

आ० टी० । प्रश्नमङ्गीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति श्रीभगवानिति । कुत्र संशयराहित्यं तत्राह मन इति । कथं तर्हि मनोनिरोधो भवति तत्राह किं त्विति । अभ्यासस्वरूपं सामान्येन निदर्शयति अभ्यासो नामेति । कस्यां चिच्चित्तभूमावित्यविशेषिता ध्येयो विषयो निर्दिश्यते, समानप्रत्ययावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेषः, चित्तस्येति षष्ठीप्रत्ययस्य तद्विकारत्वद्योतनार्थम् । वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति । तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति संबन्धः । तत्र हेतुं सूचयति दोषेति । विषयेषु वितृष्णाविषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्यते तेन वैतृष्ण्यं जायते तेन निगृह्यमाणम् । निगृह्यमाणं निर्दिशति विक्षेपेति । तस्मिन् गृहीते निरुद्धे । मनोनिरोधेऽस्य किं स्यादित्यपेक्षायामाह एवमिति । अभ्यासहेतुकवैराग्यद्वारा चित्तप्रचारनिरोधे निरुद्धवृत्तिकं मनो विषयविमुखमन्तर्निष्ठं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

प० टी० । अथ द्विप्रकारं निग्रहोपायमुपदिशन् भगवानाह असंशयमिति । चञ्चलत्वादिस्वभावं मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि तदसंशयं निःसंदिग्धमेव । तथापि अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते वशीक्रियते। तत्राभ्यासो नाम निरन्तरमात्मानुध्यानं वैराग्यं च विषयवैरस्यम् । नन्वेतत्परस्पराश्रयमिति प्रतिभाति यतो मनसि निगृहीतेऽभ्यासो वैराग्यं वा सिध्यति तथाभ्यासवैराग्याभ्यां मनो निगृह्यत इति चेत्सत्यम् । एतस्योभयस्य विचाराधीनत्वात् तत्प्रश्नोत्तरं भगवता प्रागेव दत्तं शनैः शनैरुपरमेदिति तदेव 'अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते' इत्यनेन स्मारितम् । तथाहि। तत्र परमार्थप्राप्तौ तावदात्मविचार एव शरणमिति द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति । तद्यथा वेदाहमेतमित्यादिश्रुतयो वदन्ति, तत्रात्मा देहेन्द्रियादिविलक्षणस्तद्द्रष्टृत्वान्न हि घटद्रष्टा घट एव संभवति । अथ स कीदृगस्तीति विचारे तावद्रूपरसादिग्राहकत्वे प्रतिक्षणमन्वेषणीयः स एव प्रस्तुतमभ्यासः । तथोत्पत्तेरनन्तरमेतावत्समयं मया सुखदुःखयोर्मध्ये किमधिकमनुभूतमिति परामर्शे बाल्यपौगण्डकैशोरयौवनवार्धकाद्यवस्थासु बहुतरं दुःखमेव स्मर्यते । तथा विषयलाभार्थं प्रयत्नो भूयान् प्राणपर्यवसायी वातः स दुःखरूपो भोगसमयस्तु निमेषमात्रं तावदेव सुखं तदपि मत्स्यामिषन्यायेन परिणतिविरसत्वाद्दुःखपर्यवसाय्येवेति विचारेण वैराग्यप्रकारः । किं च चञ्चले विषयलोलुपेऽपि मनस्यभ्यासो विरागश्च संभवति । तदुक्तं योगशास्त्रे——'यत्रैव याति चपलं ननु चित्तमेतत्तत्रैव भाति परमेश्वर एव साक्षात् । प्राग्दुःखदोऽथ विरमे विरसः पदार्थस्त्वात्मा चिरं सुखद इत्यनिशं विचिन्त्य' इति । अत एव कौन्तेय महाबाहो इति संबुद्ध्या विवेकत्यागयोर्ग्रहणम् । वयं त्वात्मभावस्थाः साहाय्यं करिष्याम एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतेति । यः पुनरसंयतात्मा तेनासंयतात्मनाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत

आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखसंप्राप्य इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

आ० टी० । संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति **यः पुनरिति** । व्यतिरेकोपन्यासपरं पूर्वार्धमनूद्य व्याकरोति **असंयतेति** । पूर्वोक्तान्वयव्याख्यानपरमुत्तरार्धं व्याचष्टे **यस्त्वित्यादिना** । अन्तःकरणस्य स्ववशत्वे सिद्धेऽपि वैराग्यादावास्थावता भवितव्यमित्याह **यततेति** । उपायो वैराग्यादिपूर्वको मनोनिरोधः ॥ ३६ ॥

प० टी० । अथोभयप्रकारविधुरस्य योगो दुःसाध्यस्तथा तदुभयोपेतस्य सुसाध्य इत्याह **असंयतात्मनेति** । अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चित्तं यस्य तेन योगो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्यस्तथाभाभ्यां वश्यो वशवर्ती आत्मा यस्य तेन यतता प्रयत्नं कुर्वता पुरुषेणोपायतोऽभ्यासवैराग्यरूपादाप्तुं प्राप्तुं शक्य इति मे मतिर्ममाभिमतम् ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुनउवाच ॥

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलितचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच अयतिरिति । अयतिरप्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या योगतो योगादन्तकालेऽपि चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

आ० टी० । प्रश्नान्तरमुत्थापयति **तत्रेत्यादिना** । मनोनिरोधस्य दुःखसाध्यत्वमाशङ्क्य परिहृते सति प्रष्टा पुनरवकाशं प्रतिलभ्योवाचेति संबन्धः । लोकद्वयप्रापककर्मसंभवे कुतो योगिनो नाशाशङ्केत्याशङ्क्याह **योगाभ्यासेति** । तथापि योगानुष्ठानपरिपाकपरिप्राप्तिसम्यग्दर्शनसामर्थ्यान्मोक्षोपपत्तौ कुतस्तस्य नाशाशङ्केति चेन्मैवमनेकान्तरायवऽवाद् योगस्येह जन्मनि प्रायेण संसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसंधायाह **योगसिद्धीति** । अभ्युदयानिःश्रेयसबहिर्भावो नाशो योगमार्गे तत्फलस्य सम्यग्दर्शनस्यादर्शनादिति शेषः । तर्हि ततो बहिर्मुखत्वमेवात्यन्तिकं संवृत्तमित्याशङ्क्याह **श्रद्धयेति** । तर्हि योगमार्गमाश्रयते नेत्याह **योगादिति** । मरणकाले व्याकुलेन्द्रियस्य ज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावाद् युक्तं ततश्चलितमानसत्वमित्याशङ्क्याह **भ्रष्टेति** । गम्यत इति गतिः पुरुषार्थः, सामान्यप्रश्नमन्तर्भाव्य विशेषप्रश्नो द्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

प० टी० । अथोभयशून्यत्वेन शिथिलाभ्यासवतः का गतिरित्यर्जुनः पृच्छति **अयतिरिति** । प्रथमं श्रद्धयोपेत ईश्वरार्पणतया कर्म कुर्वाणः सन् योगे प्रवृत्तो न तु मिथ्याचारतया

परं तु न सम्यग्यतते । योगसामग्रीविकलः सन् योगाच्चलितं विषयासक्तं मानसं यस्य स तथाभूतो योगसंसिद्धिमप्राप्य कां गतिं गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

कच्चिदिति । कच्चित् किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद् योगमार्गाच्च विभ्रष्टः संश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो । विमूढः सन् ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न संभवत्यतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आ० टी० । प्रश्नमेव विवृणोति **कच्चिदिति**। प्रशस्तप्रश्नार्थत्वं काचिदित्यस्याङ्गीकृत्य व्याचष्टे **किमिति** । उभयविभ्रष्टत्वं स्पष्टयति **कर्मेत्यादिना** । वायुना छिन्नं विशकलितमभ्रं यथा नश्यति तद्वदित्याह **छिन्नेति** । नाशाशङ्कानिमित्तमाह **निराश्रय इति** । कर्ममार्गरूपावष्टम्भाभावेऽपि ज्ञानमार्गावष्टम्भस्तस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह **विमूढः सन्निति** । न हि कर्मिणं प्रतीयमाशङ्का युक्ताभिलाषं त्यक्त्वेश्वरे समर्प्यार्वाक् कर्मानुतिष्ठतो निरुपचारेण तद्भ्रंशवचनासंभवात् सर्वकर्मसंन्यासिनस्तु विहितानां त्यागात् ज्ञातोपायाच्चाविच्युतेरनर्थप्राप्तिशङ्का युक्तेति भावः ॥ ३८ ॥

आ० टी० । यथोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह **एतदिति**। मत्तोऽन्यः कश्चिदृषिर्वा देवो वा त्वदीयं संशयं छेत्स्यतीत्याशङ्क्याह **त्वदन्य इति** । अन्यस्य संशयच्छेत्तुरभावे फलितमाह अत इति ॥ ३९ ॥

प० टी० । प्रश्नाभिप्रायं विशदयन् पुनराह **कच्चिदिति द्वाभ्याम्** । पूर्वं श्रद्धया कर्मणामीश्वरार्पणतया स्वर्गादिफलभ्रष्टः पुनर्योगाच्चलितत्वादनधिगतमोक्ष एवमुभयविभ्रष्टः संश्छिन्नाभ्रमिवाग्रतः पृष्ठतो वा सहायीभूताभ्रान्तराभावान्मध्यस्थितमभ्रं यथा विलीयते तद्वद्ब्रह्मणः पथि मोक्षमार्गे विमूढोऽत एवाप्रतिष्ठो निराश्रयः कच्चिन्नश्यति । एतदेनं मे संशयं छेत्तुं भो कृष्ण त्वमेवार्हसीति प्रश्नः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥
न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन् वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः स तस्य योगभ्रष्टस्य

नास्ति, न हि यस्मात् कारणात् कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्रतुल्य उच्यते, यतो न गच्छति ॥ ४० ॥

आ० टी० । योगिनो नाशाशङ्कां परिहरन्नुत्तरमाह भगवानिति । यदुक्तमुभयभ्रष्टो योगी नश्यतीति तत्राह पार्थेति । तत्र हेतुमाह न हीति । योगिनो मार्गद्वयाद्भिभ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टगर्हालक्षणो न भवतीति श्रद्धादेः सद्भावात्तथापि कथमामुष्मिकनाशशून्यत्वमित्याशङ्क्य तद्रूपनिरूपणपूर्वकं तदभावं प्रतिजानीते नाशो नामेति । तत्र हेतुभागं विभजते न हीत्यादिना । उभयभ्रष्टस्यापि श्रद्धेन्द्रियसंयमादेः सामिकृतश्रवणादेश्च भावादुपपन्नं शुभकृत्त्वम् । तातेति कथं पुत्रस्थानीयशिष्यः संबोध्यते पितुरेव तातशब्दत्वादित्याशङ्क्याह तनोतीति । तेन पुत्रस्थानीयस्य शिष्यस्य तातेति संबोधनमविरुद्धमित्यर्थः । न गच्छति कुत्सितां गतिं कल्याणकरत्वादिति नाशाभावः ॥ ४० ॥

प० टी० । अत्रोत्तरं भगवानाह पार्थेति । तस्य पुरुषस्येहामुत्र वा नाशो नास्ति इह लोकेऽधमयोनिप्राप्तिर्नाशः अमुत्र च निरयप्राप्तिर्नाशः । एवमुभयत्र नाशो नास्ति । कुतः भो तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेणेति तातः पुत्र एवमर्जुनस्य परमप्रेमास्पदत्वात्तातेति संबुद्धिः । हि यस्मात्कारणात्कल्याणकृत्पूर्वमीश्वरार्पणतया कर्म कुर्वन् कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति ॥ ४० ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ॥
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

किं त्वस्य भवति प्राप्येति । योगमार्गेषु प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात् प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकास्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरास्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

आ० टी० । योगभ्रष्टस्य लोकद्वयेऽपि नाशाभावे किं भवतीति पृच्छति किं त्विति । तत्र श्लोकेनोत्तरमाह प्राप्येति । कथं संन्यासीति विशेष्यते तत्राह सामर्थ्यादिति । कर्मणि व्यापृतस्य कर्मिणो योगमार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तत्प्रवृत्तावपि फलाभिलाषविकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तद्भ्रंशाशङ्कानवकाशादित्यर्थः । समानां नित्यत्वं मानुषसमाविलक्षणत्वं, वैराग्यभावविवक्षया विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशिष्यते ॥ ४१ ॥

प० टी० । किं तर्हि तत्र प्रथममल्पकालयोगभ्रष्टस्य गतिमाह प्राप्येति । स योगभ्रष्टः पुण्यकृतामश्वमेधयाजिनां लोकान् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा बहुतरसंवत्सरानुषित्वा भुक्त्वा शुचीनां सदाचारपरायणानां श्रीमतां धनिनां गेहे जायते उत्पद्यते ॥ ४१ ॥

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

तथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले

दुर्लभतरं दुःखेन लभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले यस्मात् ॥ ४२ ॥

आ० टी० । श्रद्धावैराग्यादिकल्याणाधिक्ये पक्षान्तरमाह अथ वेति । योगिनामिति कर्मिणां ग्रहणं माभूदिति विशिनष्टि धीमतामिति । ब्रह्मविद्यावतां शुचीनां दरिद्राणां कुले जन्म दुर्लभं प्रमादकारणाभावादित्याह एतद्धीति । किमपेक्ष्यास्य जन्मनो दुःखलभ्यादपि दुःखलभ्यतरत्वं तदाह पूर्वमिति । यद्यपि विभूतिमतां शुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षयेदं जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुचीनां दरिद्राणां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्मलक्षणमित्यर्थः । यदुत्तमतरं जन्मोक्तं तस्योत्तमत्वे हेत्वन्तरमाह यस्मादिति ॥ ४२ ॥

प० टी० । अथ चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे पक्षान्तरमाह अथ वेति । अथ वा योगिनां योगनिष्ठानां तथा धीमतां ज्ञानिनामेव कुले जायते न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानाम् । एतदीदृशं यज्जन्म तद्दुर्लभतरं मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्रेति । तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकं, यतते च यत्नं करोति ततस्तस्मात् पूर्वकृतात् संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

आ० टी० । बुद्ध्येत्यात्मविषययेति शेषः। पूर्वस्मिन् देहे भवं तत्रानुष्ठितसाधनाविशेषयुक्तमित्यर्थः । तर्हि यथोक्तजन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेणैव बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह यतते चेति । प्रयत्नः श्रवणाद्यनुष्ठानविषयः ॥ ४३ ॥

प० टी० । तत्र किं भवतीत्याह सार्धेन तत्रेति । तत्र योगिनां कुले तं पौर्वदेहिकं प्राक् संस्कारागतं बुद्धिसंयोगं लभते । ततस्तेन बुद्धिसंयोगेन संसिद्धौ मोक्षसाधने यतते बहुतरं प्रयत्नं करोति ॥ ४३ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

कथंभूतं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगम् इति तदुच्यते पूर्वेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद् योगाभ्यासजात् संस्काराद् बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेणाह्रियतेऽधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यतो जिज्ञासुरपि योगस्य

स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात् सोऽपि शब्दब्रह्मवेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते कर्मानुष्ठानलक्षणमतिक्रामत्यपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्या योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

आ० टी० । यदि पूर्वसंस्कारोऽस्येच्छामुपनयन् प्रवर्तयति तथा चाप्रवृत्तिरनिच्छया स्यादित्याशङ्क्याह **पूर्वेति** । स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरस्मिन् जन्मनि अनिच्छन्नपि योगं प्रत्येवाकृष्टो भवतीत्यर्थः । तत्र कैमुतिकन्यायं सूचयति **जिज्ञासुरिति** । पूर्वार्धं विभजते **पूर्वेति** । तस्मान्नेच्छया तस्य प्रवृत्तिरिति शेषः । योगभ्रष्टस्याधर्मादि प्रतिबन्धेऽपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद् बुद्धिसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह **नेत्यादिना** । यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात् प्रबलतरधर्मप्रभेदरूपं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्निच्छादिरहितोऽपि बुद्धिसंबन्धभाग् भवतीत्यर्थः । विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वान्न कार्यारम्भकत्वमित्याह **अधर्मश्चेदिति** । योगजसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्वैवाभिभावकप्राबल्ये प्रणाशः स्यादित्याशङ्क्याह **तत्क्षयेत्विति** । कालव्यवधानान्निवृत्तिं शङ्कित्वोक्तं **नेति** । तृणजलौकादृष्टान्तश्रुत्या संस्कारस्य दीर्घतायाः समधिगतत्वादिति भावः । कैमुतिकन्यायोक्तिपरमुत्तरार्धं विभजते **जिज्ञासुरपीत्यादिना** । अत्रापि संन्यासीति विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह **सामर्थ्यादिति** । न हि कर्मी कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शङ्कितुं शक्यते अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैः विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोऽपि वैदिकं कर्म तत्फलं चातिवर्तते किमुत योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः सदाभ्यासं कुर्वन् कर्म तत्फलं चातिवर्तते किमिति वक्तव्यमिति योजना। योगनिष्ठस्य कर्म तत्फलातिवर्तनं ततोऽधिकफलावाप्तिर्विवक्ष्यते॥४४॥

प० टी० । तत्र हेतुमाह **पूर्वेति** । तेनैव पूर्वाभ्याससंस्कारेणावशोऽपि कुतश्चिदन्तरायादनिच्छन्नपि ह्रियते बलात्कारेण विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते । तदुक्तं विष्णुपुराणे 'अनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् । यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते ह्यस्य मानसं । जन्मान्तरैरस्य सतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते । विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मा च योऽचिराद्' इति । अथ योगसामर्थ्यमाह **जिज्ञासुरिति** । योगस्वरूपं जिज्ञासुरपि योगप्रविष्टमात्रोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते शब्दात्मकं ब्रह्म शब्दब्रह्म वेदस्तदुक्तफलानि स्वर्गादीन्यतिवर्तते, अतिक्रामति तेभ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः। एवं मन्दप्रयत्नोऽपि योगी परां गतिं याति ॥४४॥

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकतरं यतमान इत्यर्थः। तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किं चित् किं चित् संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

आ० टी० । योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेत्वन्तरं वक्तुमुत्तरश्लोकमवतारयति **कुतश्चेति** । मृदुप्रयत्नोऽपि क्रमेण मोक्ष्यते चेदधिकप्रयत्नस्य क्लेशहेतोरकिंचित्करत्वमित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमेव प्रकटयति **प्रयत्नादिति** । तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेके सतीत्यर्थः, ततः संचितसंस्कारसमुदायादिति यावत्

समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवशात् प्रकृष्टा गतिः संन्यासिना लभ्यते तेन शीघ्रं मुक्तिमिच्छन्नधिकप्रयत्नो भवेदल्पप्रयत्नस्तु चिरेणैव मुक्तिभागीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प० टी० । किं पुनः प्रयत्नादित्याह **अथेति** । अथ प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकयोगेन यतमानो यत्नं कुर्वन् योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सोऽप्यनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यग्ज्ञानी भूत्वा श्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

आ० टी० । सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं योगस्योक्तमनूद्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह **यस्मादिति** । योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षादवश्यकर्तव्यत्वाय योगिनः सर्वाधिक्यं साधयति **तपस्विभ्य** इति । योगिनो ज्ञानिनश्च पर्यायत्वात् कथं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशङ्क्याह **ज्ञानमिति** । योगिनः सर्वाधिकत्वं फलितमाह **तस्मादिति** ॥ ४६ ॥

प० टी० । **तपस्विभ्य इति** । तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यो, ज्ञानिभ्यः शास्त्रविद्भ्यः कर्मिभ्य इष्टापूर्तकारिभ्योऽपि योगी श्रेष्ठोऽभिमतस्तस्मात्त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनान्तःकरणेन श्रद्धावान् श्रद्दधानः सन् भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥४७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽभ्यासयोगो
नाम षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

आ० टी० । नन्वादित्यो विराडात्मा सूत्रं कारणमक्षरमित्येतेषामुपासका भूयांसो योगिनो गम्यन्ते तेषां कतमः श्रेयानिष्यते तत्राह **योगिनामिति** । यो भगवन्तं सगुणं निर्गुणं वा यथोक्तेन

चेतसा श्रद्दधानः सन्ननवरतमनुसंधत्ते स युक्तानां मध्येऽतिशयेन युक्तः श्रेयानीश्वरस्याभिमेतो न हि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः। तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयता साङ्गं योगं विवृण्वता मनोनिग्रहोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्यात्यन्तिकनाशशङ्कां च शिथिलयता त्वंपदार्थाभिज्ञस्य ज्ञाननिष्ठत्वोक्त्या वाक्यार्थज्ञानान्मुक्तिरिति साधितम् ॥ ४७ ॥

इत्यानन्दगिरिकृतगीताभाष्यटीकायां षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

प० टी० । अथ यमनियमपरायणानां योगिनामपि मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह **योगिनामिति ।** मद्गतेन मय्यासक्तेनान्तरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं श्रद्धया युक्तः सन् भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मे मतोऽतो मद्भक्तो भवेति भावः । यतो मद्भक्तो मत्प्रसादेन सकलसाधनयोगपद्यवान् स्वत एव भवतीत्यर्थः । श्रुतिरपि—"योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये" इति । भाष्यम्—शुनःशेफः प्राणापानयोर्योगे मनःपवनयोर्योगे दुःसाध्ये सति यतस्तत्र विघ्नकर्तृभिः कामक्रोधादिभिः सह पुनः पुनर्वाजे संग्रामे समुपस्थिते इति वयं त्वामिन्द्रं परमात्मानं हवामहे आह्वयामः। किमर्थम्, ऊतये रक्षणार्थम् निर्वाहार्थमित्यर्थः । किंभूतं त्वाम्, तवस्तरम् अतिशयेन रक्षितारम् । किंभूता वयम्, सखायः परमप्रेमास्पदत्वेनानुग्राह्याः । तदुक्तम्—'एह्येहि बुद्ध भवतीति शान्त्यै गच्छाशु गोविन्दपदारविन्दम् । यद्यन्तरा त्वां विषया निहन्यः क्रोश त्वमम्भोरुहलोचनेति ' ॥ ४७ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् । प्रोक्तो विज्ञानयोगः स्थिरमनसि सदात्मानुसंधानरूपो नो चेदभ्यासयोगो बहिरुपविशते चासनादिक्रमेण । अन्तर्योगानुवृत्तौ स्वयमुपरमते दृश्यतः प्राप्य तोषं वैराग्याभ्यासयोगात्परिहरति शनैर्वेगमित्याह षष्ठे ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भ० गी० टी० पर० प्रपायामभ्यासयोगो नाम षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

इति षष्ठाध्यायः ॥ ६ ॥

अथ
सप्तमाध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

"योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्यादित्येतद्विवक्षुर्भगवानुवाच मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वर आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमना हे पार्थ योगं युञ्जन् मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केन चिदर्थीभवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा

किं चिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽयं तु योगी मामेवाश्रयं प्रतिपद्यते हित्वान्यत् साधनान्तरं मय्येवासक्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूतः सन्नसंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥ १ ॥

आ० टी० । कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानं त्वंपदार्थप्रधानं वा प्रथमषट्कं व्याख्याय मध्यमषट्कमुपास्यनिष्ठं तत्पदार्थनिष्ठं वा व्याख्यातुमारभमाणः समनन्तराध्यायमवतारयति **योगिनामिति** । अतीताध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना यो भजते मामिति प्रश्नबीजं प्रदर्श्य कीदृशं भगवतस्तत्त्वं कथं वा मद्गतान्तरात्मा स्यादित्यर्जुनस्य प्रश्नद्वये जाते स्वयमेव भगवानपृष्टमेव तद्वक्तुं इच्छन्नुक्तवानित्यर्थः । परमेश्वरस्य वक्ष्यमाणविशेषणं सकलजगदायतनत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वं तत्रासक्तिर्मनसो विषयान्तरपरिहारेण तन्निष्ठत्वम् । मनसो भगवत्येवासक्तौ हेतुमाह **योगमिति** । विषयान्तरपरिहारे हि गोचरमालोच्यमानो भगवत्येव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । तथापि स्वाश्रये पुरुषो मनः स्थापयति नान्यत्रेत्याशङ्क्याह **मदाश्रय इति** । योगिनो यदीश्वराश्रयत्वेन तस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपन्यस्तं तदुपपादयति **यो हीति** । ईश्वराख्याश्रयस्य प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति **हित्वेति** । अस्तु योगिनस्त्वदाश्रयप्रतिपत्त्या मनसस्त्वय्येवासक्तिस्तथापि मम किमायातमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे **यस्त्वमेवमिति** । एवंभूतो यथोक्तध्याननिष्ठपुरुषवदेव मय्यासक्तमना यस्त्वं स त्वं तथाविधः सन्नसंशयमविद्यमानः संशयो यत्र ज्ञाने तद्यथा स्यात्तथा मां समग्रं ज्ञास्यसीति संबन्धः । समग्रमित्यस्यार्थमाह **समस्तमिति** । विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपायसंपत्तिर्बलं शरीरगतं सामर्थ्यं शक्तिर्मनोगतं प्रागल्भ्यमैश्वर्यमीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यम्, आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यन्ते । असंशयमिति पदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशदयन् क्रियापदेन संबन्धं कथयति **संशयमिति** । विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति **एवमेवेति** । भगवत्तत्त्वे ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यति न हि त्वामृते तदुपदेष्टा कश्चिदस्तीत्याशङ्क्याह **तच्छृण्विति** ॥ १ ॥

प० टी० । पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मनेत्यादिनाभ्यासयोगेन कृत्वा देहावच्छेदेनान्तर्यामित्वेन स्थितस्य स्वस्वरूपस्य प्रतीतिमभिधायेदानीं सर्वात्मकत्वेनावस्थितस्य प्रतीतिसाधनोपायं दर्शयन् स्वमायावैभवमैश्वर्यं च प्रकटीकरोति **मयीति** । मयि परमेश्वर आसक्तमत्यासक्तं मनो यस्य स तथा मदाश्रयोऽहमेवाश्रयो यस्य मदेकशरणः सन् योगं युञ्जन्नभ्यस्यन्नसंशयं यथा भवति तथा मां समग्रं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु सर्वापेक्षया योगाभ्यासो हि महत्तरं कार्यं तदाश्रयव्यतिरेकेण निर्विघ्नं न सेत्स्यतीति कृत्वा ममाश्रयमवलम्ब्य प्रवृत्तस्य सुखोपायेन योगसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानमिति । तच्च मद्विषयं ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय यज् ज्ञात्वा यज् ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञा-

तव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । ज्ञास्यसीत्युक्त्या परोक्षज्ञानशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति **तच्चेति** । इदमपरोक्षं ज्ञानं चैतन्यम् । तस्य सविज्ञानस्य प्रतिलम्भे किं स्यादित्याशङ्क्याह **यज्ज्ञात्वेति** । इदमा चैतन्यस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्यते, तदेव सविज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयति । अशेषतोऽनवशेषेण । तद्वेदनफलोपन्यासेन श्रोतारं तच्छ्रवणप्रवणं करोति **तज्ज्ञानमिति** । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिमाश्रित्योत्तरार्धतात्पर्यमाह **यज्ज्ञात्वेति** ॥ २ ॥

प० टी० । **ज्ञानमिति** । ज्ञानं शास्त्रोत्थं विज्ञानं मद्विषयानुभवस्तेन सहितमशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि, यज्ज्ञात्वेह श्रेयोमार्गेऽन्यज्ज्ञातव्यं नावशिष्यते । मम साकल्येन सर्वात्मकत्वे ज्ञाते सति तदतिरिक्तं किं ज्ञातव्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानं कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय मोक्षमार्गे यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

आ० टी० । भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह **अत इति** । ज्ञानस्य दुर्लभत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति **कथमित्यादिना** । सहस्रशब्दस्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति **अनेकेष्विति** । सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । सिद्ध्यर्थं यतमानानां कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्याह **सिद्धा एवेति** । सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोदयात्तस्य सुलभत्वमित्याशङ्क्याह **तेषामिति** ॥३॥

प० टी० । अथैतस्य दुर्लभत्वमाह **मनुष्याणामिति** । असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्विरलः सुकृतातिशयशाली सिद्धये स्वात्मज्ञानाय प्रवर्तते, तथा प्रयत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां सहस्रेषु कश्चिन्मदनुग्रहपात्रं मां तत्त्वतो याथातथ्येन वेत्ति एतादृशमतिदुर्लभं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अतः श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् तथा ऽबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते आपोऽनलो वायुः खं मनो मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वमहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्य-

ते प्रवर्तकत्वादहंकारस्याहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

आ० टी० । ज्ञानार्थं प्रयत्नस्य तद्द्वारा ज्ञानलाभस्य तद्भयद्वारेण मुक्तेश्च दुर्लभत्वाभिधानस्य श्रोतृप्ररोचनं फलमिति मत्वाह **श्रोतारमिति**। आत्मनः सर्वात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादावपरां प्रकृतिमुपन्यस्यति **आहेति**। भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्तयति **भूमिरितीति**। तत्र हेतुमाह **भिन्नेति**। प्रकृतिसमभिव्याहाराद्गन्धतन्मात्रं स्थूलपृथिवीप्रकृतिरुत्तरविकारो भूमिरित्युच्यते न विशेष इत्यर्थः। भूमिशब्दवदबादिशब्दानामपि सूक्ष्मभूतविषयत्वमाह **तथेति**। तेषामपि प्रकृतिसमानाधिकृतत्वाविशेषात्तन्मात्राणां पूर्वपूर्वप्रकृतीनामुत्तरोत्तरविकाराणां न विशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः। मनःशब्दस्य संकल्पविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह **मन इतीति**। न खल्वहंकाराभावे संकल्पविकल्पयोरसंभवात्तदात्मकं मनः संभवतीत्यर्थः। निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्युपगमाद्बुद्धिशब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशङ्क्याह **बुद्धिरितीति**। न हि हिरण्यगर्भसमष्टिबुद्धिरूपमन्तरेण व्यष्टिबुद्धिः सिध्यतीत्यर्थः। अहंकारस्याभिमानविशेषात्मकत्वेनान्तःकरणप्रभेदत्वं व्यावर्तयति **अहंकार इति**। अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः। कथं मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वमित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति **यथेत्यादिना**। मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वे हेतुमाह **प्रवर्तकत्वादिति**। तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपञ्चयति **अहंकार एवेति**। सत्येवाहंकारे ममकारो भवति तयोश्च भावे सर्वा प्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः। उक्तां प्रकृतिमुपसंहरति **इतीयमिति**। इयमित्यपरोक्षा साक्षिदृश्येति यावत्, ऐश्वरी तदाश्रया तदैश्वर्योपाधिभूता। प्रकृतये महदाद्याकारेणेति प्रकृतिस्त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं व्युदस्यति **मायेति**। तस्यास्तत्कार्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति **शक्तिरिति**। **अष्टधेति**। अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ॥ ४ ॥

प० टी० । एवं निरूपणीयार्थे श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह **भूमिरिति** द्वाभ्याम्। भूम्यादीनि पञ्च सूक्ष्माणि तन्मात्रारूपाणि भूतानि, मनःशब्देन तत्कारणीभूतोऽहंकारः, बुद्धिशब्देन तत्कारणीभूतं महत्तत्त्वम्, अहंकारशब्देन प्रथमाध्यामरूपा तत्कारणमविद्येत्येवं प्रकृतिर्मायाष्टधाष्टप्रकारा भिन्नेतिपदेन त्रयोदशाध्याये 'महाभूतान्यहंकार' इत्यादिचतुर्विंशतितत्त्वात्मना वक्ष्यमाणायाः प्रकृतेरत्रैवान्तर्भाव इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाशुद्धानर्थकरी संसाररूपा बन्धनात्मिकेयमितोऽन्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥ ५ ॥

आ० टी० । अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नं कार्यकल्पं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चैतन्यस्य विद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वं कथयितुमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति **अपरेति**। निकृष्टत्वं स्पष्टयति **अनर्थकरीति**। अनर्थकरत्वमेव स्फोरयति

संसारेति । कथंचिदप्यनन्यत्वव्यावृत्त्यर्थस्तुशब्दः । अन्यामत्यन्तविलक्षणामिति यावत् । अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धामिति । प्रकृतिशब्दस्यात्र प्रयुक्तस्यार्थान्तरमाह ममेति । प्रकृष्टत्वमेव भोक्तृत्वेन स्पष्टयति जीवभूतामिति । प्रकृत्यन्तरादस्याः प्रकृतेरवान्तरविशेषमाह ययेति । न हि जीवरहितं जगद्धारयितुं शक्यमित्याशयेनाह अन्तरिति ॥ ५ ॥

प० टी० । इदानीं परापरत्वविभागमाह अपरेयमिति । इयमष्टधा निरूपिता प्रकृतिरपरा निकृष्टा जडत्वादितः सकाशात्परामुत्कृष्टामन्यां जीवभूतां जानीहि । परत्वे हेतुः यया चेतनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेणेदं जगद्धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतदिति । एतद्योनीन्येते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनी येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि, यस्मान्मम प्रकृतिर्योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥६॥

आ० टी० । उक्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति एतद्योनीति । प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वं तदुपगतमित्याशङ्क्याह अहमिति । एतद्योनीत्युक्ते समनन्तरप्रकृतजीवभूतप्रकृतावेतच्छब्दस्याव्यवधानात् प्रवृत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति एतदिति । सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमङ्गीकृतं चेत् कथमहमित्याद्युक्तमित्याशङ्क्याह यस्मादिति । मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधितया स्थिते इत्यर्थः । तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरश्चेति जगतोऽनेकविधकारणाङ्गीकरणं स्यादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति । अपरप्रकृतिरचेतनत्वात् परप्रकृतेश्चेतनत्वेऽपि किंचिज्ज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह सर्वज्ञेति ॥६॥

प० टी० । अथ तदेवाह एतद्योनीनीति । एतत्परापरनामकं प्रकृतिद्वयमेव योनिः कारणं येषां तानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानीत्यवधारय बुध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोज्यत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति । ते मदीये प्रकृती मत्तः संभूतेऽतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परमकारणमहमित्यर्थः । तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्ताप्यहमेवात्र । ऋक्शाखीया श्रुतिः—"य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यषीदत्पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरानाविवेश" इति । भाष्यम्—'य इमेति त्रयोदशर्चं सूक्तं वैश्वकर्मदैवत्यं त्रैष्टुभम्' इति सर्वानुक्रमः । य इमेति । यो विश्वकर्मा परमेश्वर इमा इमानि विश्वा भूतानि जुह्वत् प्रलयकाले प्राप्ते पृथिव्यादीनिमान्सप्तलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत्संहरन् ऋषिरतीन्द्रियार्थद्रष्टा सर्वज्ञो होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोऽस्माकं पिता जनको निषसाद स्वरूपेण स्थितवान् लोकान् संहृत्य स्वयमेक एवासीत् । आत्मा वा इदमग्र एक एवासीत्सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेश्च । स तादृशः परमेश्वर आशिषा बहुस्यां प्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः सिसृक्षया द्रविणमिच्छमानो धनोपलक्षितजगद्भोगमाकाङ्क्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपञ्चं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रवेशानाविवेश जीवरूपेणाविष्टवान् । अत्र सृष्टिकाले प्रथमच्छत्पदेन भूतेष्वात्मानं जुह्वामीति वाजसनेयब्राह्मणार्थो दर्शितः । ब्राह्मणं च । हन्ताऽहं भूतेष्वात्मानं जुह्वामि भूतान्यात्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वेति ॥ ६ ॥

मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ॥
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्त इति । यस्मादेतत्ततो मत्तः परमेश्वरात् परतरमन्यत् कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत् प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत् सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

आ० टी० । प्रधानात् परतोऽक्षरात् पुरुषवत् परमात्मनोऽपि परादन्यत् परं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति **यस्मादिति** । नान्यदस्ति परमित्यत्र हेतुमाह **मयीति** । परतरशब्दार्थमाह **अन्यदिति** । स्वातन्त्र्यव्यावृत्त्यर्थमन्तरशब्दो निषेधफलं कथयति **अहमेवेति** । सर्वजगत्कारणत्वेन सिद्धमर्थं द्वितीयार्धव्याख्यानेन विशदयति **यस्मादिति** । अतो दीर्घेषु तिर्यक्षु च पटघटितेषु तन्तुषु पटस्यावगतिरवगम्यते तद्वन्मय्येवानुगतं जगदित्याह **दीर्घेति** । यथा च मणयः सूत्रेऽनुस्यूतास्तेनैव ध्रियन्ते तदभावे विप्रकीर्यन्ते तथा मय्येवात्मभूतेन सर्वं व्याप्तं ततो निकृष्टं विनष्टमेव स्यादिति श्लोकोक्तं दृष्टान्तमाह **सूत्रेति** ॥ ७ ॥

प० टी० । यस्मादेवं तस्मान् **मत्त इति** । मत्तः सकाशात् परतरमुत्कृष्टमन्यत्किं चिदपि नास्ति । यद्भासते तदवरमेव । पूर्वं प्रभवलयनिमित्तमहमेवास्मीत्युक्तमिदानीं स्थितिनिमित्तमहमेवास्मीत्याह **मयीति** । इदं सर्वं विचित्रं भूतजातं मयि प्रोतम् । किमिव **सूत्रे मणिगणा इव** । गणशब्देन विचित्रवर्णप्रमाणाकृतयो मणय एकस्मिन् सूत्रे प्रोतास्तिष्ठन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति । रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन् रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः, एवं सर्वत्र यथाहमप्सु रस एवं प्रभास्मि शशिसूर्ययोः, प्रणव ओङ्कारः सर्ववेदेषु तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः, तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन् मयि खं प्रोतं, तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं यतः पुंबुद्धिर्नृषु तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

आ० टी० । अबादीनां रसादिषु प्रोतत्वप्रतीतिस्त्वय्येव सर्वं प्रोतमित्ययुक्तमिति मत्वा पृच्छति **केनेति** । तत्रोत्तरमुत्तरग्रन्थेन दर्शयति **उच्यत इति** । सारो मधुरो हेतुरिति यावत् । रसोऽहमिति कथं तत्राह **तस्मिन्निति** । अप्सु यो रसः सारस्तस्मिन्मयि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इतिवदुत्तरत्र सर्वत्र व्याख्यानं कर्तव्यमित्याह **एवमिति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तं कृत्वा प्रभास्मीत्यादि व्याचष्टे **यथेति** । चन्द्रादित्ययोर्या प्रभा तद्भूते मयि तौ प्रोतावित्यर्थः । तत्र वाक्यार्थं कथयति **तस्मिन्निति** । प्रणवभूते तस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः सारभूतः शब्दस्तद्रूपे परमेश्वरे प्रोतमाकाशमित्याह **तथेति** । पौरुषं नृष्वितिभागं पूर्ववद्विभजते **तथेत्यादिना** । पुरुषत्वमेव

विशदयति यत इति । पुंस्त्वसामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेन तत्स्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

प० टी० । अथ जगत्स्थितिहेतुत्वमाह **रसोहमिति** पञ्चभिः । अप्सूदकेषु रसोऽहमस्मि रसतन्मात्रतया विभूत्याश्रयत्वेन स्थितोऽस्मि । तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चन्द्रेऽर्के वा प्रकाशरूपया विभूत्यास्मि । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । सर्ववेदेषु वैखरीरूपेण प्रणवो वागूज ॐकारोऽस्मि, खे आकाशे शब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि, नृषु पुरुषेषु पौरुषमुद्योगरूपोऽस्मि ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन् मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता, पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमब्रादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थमपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनं तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥ ९ ॥

आ० टी० । मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिपूरणार्थं प्रकारान्तरमाह **पुण्य इति** । पृथिव्यां पुण्यशब्दितो यः सुरभिगन्धः सोऽहमस्मीत्यत्र वाक्यार्थं कथयति **तस्मिन्निति** । कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह **पुण्यत्वमिति** । यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तदब्रादिषु रसादेः स्वाभाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह **पृथिव्यामिति** । प्रथमोत्पन्नाः पञ्चापि गुणाः पुण्या एव सिद्धादिभिरिव भोग्यत्वादिति भावः । कथं तर्हि गन्धादीनामपुण्यत्वप्रतिभानं तत्राह **अपुण्यत्वं त्विति** । तदेव स्फुटयति संसारिणामिति । गन्धादयः स्वकार्यैर्भूतैः सह परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्त इत्यर्थः । पञ्चाग्निस्तेजस्तद्भूते मयि प्रोतोऽग्निरित्याह **तेज इति** । जीवनभूते च मयि सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्याह **तथेति** । जीवनशब्दार्थमाह **येनेति** । अन्नरसेनामृताख्येनेत्यर्थः । तपश्चास्मीत्यादेस्तात्पर्यमाह **तस्मिन्निति** । चित्तैकाग्र्यमनाशकादि वा तपस्तदात्मनीश्वरे प्रोतास्तपस्विनो विशेषणाभावे विशिष्टस्य वस्तुनोऽभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प० टी० । किं च पुण्योऽविकृतो गन्धो गन्धतन्मात्रं पृथिव्यामहमस्मि विभावसावग्नौ यद्दीप्तं तेजस्तदहम् । सर्वभूतेषु जीवनं प्राणधारणमायुरहमित्यर्थः । तपस्विषु वानप्रस्थादिषु तपो द्वन्द्वसहिष्णुत्वरूपेणाहमस्मि ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनं किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

आ० टी० । ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राह **बीजमिति** । बीजान्तराद्यपेक्षयानवस्थां वारयति **सनातनमिति** । चैतन्यस्याभिव्यंजकं तत्त्वनिश्चय-सामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां या बुद्धिस्तद्भूते मयि सर्वे बुद्धिमन्तः प्रोता भवन्तीत्याह **किं चेति** । प्रागल्भ्य-वतां यत् प्रागल्भ्यं तद्भूते मयि तद्वन्तः प्रोता इत्याह **तेज** इति । तद्धि प्रागल्भ्यं यत्परा-भिभवसामर्थ्यं परैश्चाप्रधृष्यत्वम् ॥ १० ॥

प० टी० । किं च सर्वभूतानां चराचराणां बीजमङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं सनातनं नित्यमुत्तरोत्तरं सर्वकार्येष्वनुस्यूतं तदहमस्मि तथा बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रागल्भ्य-महमेवास्मि ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहं तच्च बलं कामरागविव-र्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णा संनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्व-महमस्मि न तु यत् संसारिणां तृष्णारागकारणं, किं च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपाना-दिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

आ० टी० । यच्च बलवतां बलं तद्भूते मयि तेषां प्रोतत्वमित्याह **बलमिति** । कामक्रोधा-दिपूर्वकस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति **तच्चेति** । कामरागयोरेकार्थत्वमाशङ्क्यार्थभेदमावेदयति **काम-स्तृष्णेत्यादिना** । विशेषणसामर्थ्यसिद्धं व्यावर्त्य दर्शयति **न त्विति** । शास्त्रार्थाविरुद्धकामभूते मयि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षित्वाह **किं चेति** । धर्माविरुद्धं काममुदाहरति **यथेति** ॥ ११ ॥

प० टी० । किं च बलवतां कामरागविवर्जितं बलमहमस्मि । तत्र कामोऽप्राप्ते वस्तुन्यभि-लाषो राजसः, रागः पुनरभिलषितेऽर्थे प्राप्तेऽभिरञ्जनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यां वर्जितम् । यद्वा बलवतां पुरुषार्थवतां वीराणां बलं शौर्यं कामेषु विषयेषु रागः प्रीतिस्तद्विवर्जितम् । निःसंगत्वेन स्वधर्माचरणरूपमित्यर्थः । भूतेषु धर्माविरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामो मदनरूपे-णास्मि ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

किं च ये चैवेति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च ये के चित् प्राणिनां स्वकर्मवशाज् जायन्ते भावास्तान् मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान् समस्तानेव य-द्यपि ते मत्तो जायन्ते तथापि न त्वहं तेषु तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

आ० टी० । चिदानन्दयोरभिव्यञ्जकानां भावानामीश्वरात्मत्वाभिधानादन्येषामतदात्मत्वप्राप्तावुक्तं **किं चेति** । प्राणिनां त्रैविध्ये हेतुं दर्शयन् वाक्यार्थमाह ये **के चिदिति** । तर्हि पितुरिव पुत्राधीनत्वं ततो जायमानानां तदधीनत्वं तवापि स्यादिति विक्रियावत्त्वदूष्यत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह **यद्यपीति** । मम परमार्थत्वात्तेषां कल्पितत्वान्न तद्गुणदोषौ मयि स्यातामित्यर्थः । तेषामपि तद्वदेव स्वतन्त्रतासंभवात् किमिति कल्पितत्वमित्याशङ्क्याह **ते पुनरिति** । त्रिविधानां भावानां न स्वातन्त्र्यमीश्वरकार्यत्वेन तदधीनत्वात्तथा च कल्पितस्याधिष्ठानसत्ताप्रतीतिभ्यामेव तद्वत्त्वात्तन्मात्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

प० टी० । किं च ये चान्ये सात्त्विका भावाः शमदमादयो राजसा हर्षदर्पादयस्तामसाः शोकमोहादयः प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते । तान् सर्वान्मत्त एव जातान् विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् । अथादितस्तेषु तेषु पदार्थेषु कारणात्मना तत्तद्रूपेण वर्तमानोऽप्यसंगत्वेन तिष्ठामीत्याह **न त्वहमिति** । तेषु पदार्थेषु नाहं तद्धर्मान् स्पृशामि । अथ वा ते प्रातिभासिकत्वान्मयि न सन्ति शुक्तिकायां रजतमिव ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्ररोहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमुच्यते त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्गुणविकारै रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

आ० टी० । सतीश्वरस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धत्वादौ च कुतो जगतस्तदात्मकस्य संसारित्वमित्याशङ्क्य तदज्ञानादित्याह **एवंभूतमपीति** । यद्यप्रपञ्चोऽविक्रियश्च त्वं कस्मात्त्वामात्मभूतं स्वयंप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मत्वा शङ्कते **तच्चेति** । श्लोकेनोत्तरमाह **उच्यत** इति । एभ्यः परमित्यप्रपञ्चकत्वमुच्यते, अव्ययमिति सर्वविक्रियाराहित्यम् ॥ १३ ॥

प० टी० । अथैतदेव प्रकटयन्नाह **त्रिभिरिति** । एभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्भावैः प्रकृतेः स्वभावैरिदं सर्वं जगन्मोहितम् । यतो मामेभ्यो गुणेभ्यः परमधिकरणरूपं बाधरहितं नाभिजानाति । प्रातिभासिकरजतार्थं धावमानः शुक्तिकां न वेत्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते दैवीति । दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता

गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया तत्रैवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतचित्तमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आ० टी० । यथोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जनायोगाज्जगतो न कदा चिदपि तत्त्वबोधसमुदयसंभावनेत्याशङ्कते **कथं पुनरिति** । भगवदेकशरणतया तत्त्वज्ञानद्वारेण मायातिक्रमः संभवतीति परिहरति **उच्यत इति** । कथं दुरत्ययत्वेन तदत्ययः स्यादिति तत्राह **मामेवेति** । प्रधानस्येव स्वातन्त्र्यं मायाया व्युदस्यति **दैवस्येति** । स्वातन्त्र्ये मायात्वानुपपत्तिं हिशब्दद्योतितां हेतुं करोति **यस्मादिति** । अनुभवसिद्धा सा नाकस्मादपलापमर्हतीत्याह **एषेति** । जगतस्तत्त्वप्रतिबन्धकीभूता गुणाः सत्त्वादयः । ममेति प्रागुक्तमेव मायायाः संबन्धमनूद्य विधित्सितं दुरत्ययत्वं विभजते **दुःखेनेति** । मामेवेत्यादि व्याचष्टे **तत्रेति** । तस्मिन् मायारूपे यथोक्तरीत्या दुरत्यये सतीति यावत्, मामेवेत्येवकारेण मायाया वेद्यकोटिनिवेशाभावो विवक्ष्यते, सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादिव्यग्रतामन्तरेणेत्यर्थः । मायातिक्रमे मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि **सर्वेति** । मायातत्प्रयुक्तमोहयोरतिक्रमेऽपि कथं पुरुषस्य पुरुषार्थसिद्धिरित्याशङ्क्याह **संसारेति** ॥ १४ ॥

प० टी० । कथं पुनर्मायामतिक्रामन्तीत्याह **दैवीति** । एषा नानाविधजगदुपादानकारणत्वेन प्रतीयमानात एव गुणमयी दैव्यलौकिकसामर्थ्यवती यतो मम माया मदाश्रयवर्तिनी मदधीनत्वादन्येषां दुरत्यया दुःखेनापि नाशयितुमशक्या । तर्हि मोक्षोपायप्रयासो व्यर्थः स्यादित्याह **मामेवेति** । ये मामेवेश्वरं नान्यं प्रपद्यन्ते शरणं व्रजन्ति त एवैतामुक्तलक्षणां मायां तरन्ति नान्ये मदनुग्रहेण मत्साक्षात्कारात्स्वत एव नश्यन्तीत्यर्थः । अथ दैवी मम मायेत्यत्र तैत्तिरीयकश्रुतिः—"दैवीमहं निर्ऋतिं वन्दमानः पितेव पुत्रं दासये वचोभिः" इति । भाष्यम्—निर्ऋतिं राक्षसीं मायां देवीं सामर्थ्यवतीमहं वन्दमानः पुरस्कुर्वाणोऽनन्तरं वचोभिरुपनिपद्भिर्भागैर्दासये दासत्वेन नियोजयामि । किंवत्, पिता पुत्रमिव स्वाज्ञावशवर्तिनीं करोमीत्यर्थः । अथ दुरत्ययेत्यत्र ऋक्शाखीया श्रुतिः—"चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम् । एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम् ॥२॥" रावणभाष्यम्—चत्वारः कपर्दा उत्कर्षा यस्याः सा चतुष्कपर्दा पूर्वोपक्रान्ता माया । अथ तानेवोत्कर्षानाह युवतिरित्यादि । युवतिः सदा तरुणी कदापि वार्धकं न प्राप्नोत्ययमेक उत्कर्षः । तथा सुपेशा सुतरां पेशा पेशला कुशलाघटितघटनापटीयसी । **तदुक्तम्** "यथा स्वप्नमुहूर्ते स्यात्संवत्सरशतभ्रमः । तथा मायाविलासोऽयं जायते जाग्रति भ्रमः" इति । अयं द्वितीय उत्कर्षः । तथा घृतप्रतीका घृतवन्मिष्टं प्रतीकमुपक्रमो यस्याः सा परिणामे विषोपमेत्यर्थः । अयमेव तृतीय उत्कर्षः। तथा वयुनानीति, वयुनानि ज्ञानानि वस्ते छादयति तद्विपरीतस्वभावत्वात् । तर्हि चतुरुत्कर्षवती मायैवास्ति कथमीश्वरप्रसिद्धिरित्याह तस्यामिति । तस्यामुक्तलक्षणायां मायायां सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ जीवेश्वरौ पक्षिणाविव वृषणौ सदसत्फलवर्षितारौ । द्विवचनस्यावाछन्दसीत्यात्वम् । निषेदतुर्निषण्णौ स्थितौ । कुतो ज्ञातमेतदत आह यत्रेति । यत्र भागधेयमर्थप्रकाशसामर्थ्यं द्योतयन्त्यर्थान्प्रकाशयन्ति । ते देवाश्चक्षुराद्या दधिरे धृतवन्तः । अनेन ज्ञानतिरोधानकर्त्र्या मायायाः सकाशादीश्वरस्य वैलक्षण्यं द्योतितम् । अथ सुपर्णाविति द्विवचनेनेश्वरस्य द्वैविध्यमापन्नं तत्परिहरति एक इति । वस्तुतः सुपर्ण एक एव स समुद्रमाविवेश समुन्दयति तिरोधत्ते एवंविधं प्रपञ्चमाविवेश । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्"इति श्रुतेः । स इदं भुवनं स्थूलप्रपञ्चरूपं विचष्टे ज्ञातवान् । तं पाकेन परिपक्केन

बुद्धिरूपेण मनसान्तितोऽभ्यन्तरतो यावदपश्यमद्राक्षं तावत्तं सुपर्णं माता माया रेहृळि । लिह आस्वादने विसर्गोति च विसृजति त्यजति ।तथा उ इति निश्चितं सुपर्णो मातरं विसृजति। द्विवचनं तु तादात्म्यविषयकम् । अत एवाग्रतो वक्ष्यति "सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति" इत्यादि। अथ 'मामेव ये प्रपद्यन्त' इत्येतास्मिन्नर्थे तैत्तिरीयकसंहितास्वपि–"यत्ते देवी निर्ऋतिराबबन्ध दामग्रीवास्वविचर्त्यम् । इदं ते तद्विष्याम्यायुषो न मध्यादथाजीवः पितुमद्धि प्रमुक्त" इति । भाष्यम्–भो परमेश्वर ते देवी तव स्त्रीत्वेनाभिमता । पतिश्च पत्नी वा भवतामिति श्रुतेः । उत्कर्षवती वा निर्ऋतिः राक्षसी माया ग्रीवासु मन्यासु यदिदं दाम बन्धनरज्जुमासमन्ताद्बबन्ध जीवानां बन्धनं कृतवती तत् ते इति त्वया कृत्वा द्विष्यामि दूरीकरोमि नाशयामीत्यर्थः । अस्य दुरत्ययत्वमाह । किंभूतं दाम, आयुषो मध्याज्जीवता पुरुषेणाविचर्त्यं विचरणशीलं विचर्त्यं तथाविधं न भवत्यविचाल्यमित्यर्थः । अथ बन्धननाशानन्तरं पितुशब्देन अन्नं पितुमज्जीवः । अन्नादिविषयासक्तो जीवः प्रमुक्तो भवति मुक्तदशां प्राप्नोति । नकारो निश्चयार्थः । एवमीश्वरानुसंधानेन मायाभिभवे मोक्षोपायः सुकर एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते न मामिति । न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा निकृष्टास्ते च माययापहृतज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥१५॥

आ० टी० । भगवन्निष्ठाया मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति पृच्छति यदीति । पापकारित्वेनाविवेकभयस्तया हिंसानृतादिभूयस्त्वाद्भूयसां जन्तूनां न भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह उच्यत इति । मौढ्यं पापकारित्वे हेतुरत एव निकृष्टाः संमुषितमिव तिरस्कृतं ज्ञानं स्वस्वरूपचैतन्यमेषामिति ते तथा ॥ १५ ॥

प० टी० । अथ मद्प्राप्तिनिमित्तं माययैवेत्याह न मामिति । नरेषु येऽधमास्ते मां न प्रपद्यन्ते न भजन्ति । तत्र हेतुः मूढा विवेकशून्याः, तत्कृतो, दुष्कृतिनः पापशीला अतो माययापहृतज्ञानाः सन्त आसुरं भावमाश्रिताः सन्ति शास्त्राचार्योपदेशतः प्राप्तज्ञाना अपि तदावरकीभूतमायातो दम्भदर्पाभिमानपारुष्याद्यभिनिवेशवन्तो मां न भजन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्–' दुःसंकल्पविकल्पकूलयुगुला धैर्यद्रुमोन्मूलिनी कल्लोलैरभिमानमत्सरमुखैः षड्भिः परीतोर्मिका । आवर्तैर्ममतादिभिः परिवृता दुःखैकधारान्विता पूर्णा मोहपयस्विनीव निभृतं चेतःस्थितिर्मायिनाम् ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

चतुरिति । ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणश्चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हे अर्जुन आर्त

आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाभिभूतोऽभिभवमापन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वंज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच्च हे भरतर्षभ॥ १६॥

आ० टी० । केषां तर्हि तन्निष्ठता सुकरेति तत्राह **ये पुनरिति** । ते भजन्ते भगवन्तमिति शेषः । ये त्वां भजन्ते ते किं सर्वे मायां तरन्ति नैवं प्रार्थनावैचित्र्यादित्याह **चतुर्विधा इति** । आपन्नस्तान्निवृत्तिमिच्छन्निति शेषः । **तत्त्वविदिति** । शब्दज्ञानवानात्मतत्त्वसाक्षात्कारमात्रार्थी मुमुक्षुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

प० टी० । अथ भजनसुकृततारतम्येन चातुर्विध्यमाह **चतुर्विधा इति** । पूर्वजन्मनि कृतसुकृतसमूहाः सुकृतिनो मां भजन्ति । तदुक्तम्—'अनेकजन्मसाहस्रैस्तपोदानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते' इति । अथोद्दिष्टं चातुर्विध्यमाह **आर्तेति** । तत्रार्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वकृतपुण्यपुञ्जस्तदा मां भजत्यन्यथा क्षुद्रदेवोपासनेन संसरति । ननु भगवतो मोक्षैकदातृत्वप्रसिद्ध्या क्षुद्रफलार्थं भजनमसंभावितमिति 'चेन्न ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुतिरपि—"यदि क्षतायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय" इति । भाष्यम्—क्षतायुरपमृत्युमान् गजेन्द्रादिः' परेत इहलोकाल्लोकान्तरं नीतः स्वबन्ध्वादिः, मृत्योरन्तिकं यमसमीपं नीतो गुरुबालकादिः । एवकारेण बुद्धिपूर्वकं नीतो न प्रमादेन तं प्राणिनं निर्ऋतेरुपस्थाद् यमसमीपतोऽप्याहरामि गुरुबालकवद्बलात्कारेणानयामि । अथ स पुनरपि मरिष्यति चेन्नेत्याह । एनं मृत्योर्मोचितं पुरुषं शतशारदाय शतवर्षपर्यन्तं जीवनाय । यद्वा शतशब्दोऽनन्तसंख्यावाची । अमृतत्वायास्पार्शमभयकरेण स्पृशामि । तथा जिज्ञासुरात्मज्ञानेप्सुस्तथार्थार्थी अर्थमिहामुत्रफलभोगमर्थयते स तथा तथा ज्ञान्यात्मवित् । नन्वात्मविदः कृतकृत्यता पुनर्भजनं कुत इति चेन्न । यत्प्रसादादात्मज्ञत्वोपकारः स कथं कृतज्ञेन विस्मर्यते । तदुक्तम्— विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबन्धो इत्यादि ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हि लोके आत्मा प्रियो भवतीति तस्माज् ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

आ० टी० । चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशङ्क्याह **तेषामिति** । तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह **प्रियो हीति** । नित्ययुक्तत्वं भगवत्यात्मनि सदा समाहितचेतस्त्वमसारे संसारे भगवानेव सारः सोऽहमस्मीत्येकस्मिन्नद्वितीये स्वस्मादत्यन्तमभिन्ने भगवति भक्तिः स्नेहविशेषोऽस्येत्येकभक्तिः । तस्याधिक्ये हेतुं विवृणोति **प्रियो हीत्यादिना** । भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धिं प्रमाणयति **प्रसिद्धं हीति** । आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेऽपि भगवतो वासुदेवस्य कथं तं प्रति प्रियत्वमित्याशङ्क्याह **तस्मादिति** । अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं

परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादित्यर्थः । ज्ञानिनोऽपि भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति **स चेति** ॥ १७ ॥

प० टी० । **तेषामिति** । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्वविदेकभक्तिरव्यभिचारिण्या भक्त्या युक्तो विशिष्यते विशेषं प्राप्नोति । यावत्पर्यन्तं जीवन्मुक्तो भवति तावत्पर्यन्तं सिध्यादिविघ्नाभावमुद्दिश्य भक्तिं न त्यजतीत्यर्थः । अथ तस्य प्रेमानुबन्धमाह **प्रिय इति** । हीति निश्चयेन ज्ञानिनः पुरुषस्याहमत्यन्तं प्रियो निरतिशयप्रेमास्पदम् । श्रुतिरपि–"तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा" तथा "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इति । स्पष्टार्थम् । च परं सोऽपि मम प्रियोऽनुग्राह्यत्वात् ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि उदारा इति । उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवतीति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत् कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत इति मे मम मतं निश्चयः, आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स च ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आ० टी० । ज्ञानी चेदत्यर्थमीश्वरस्य प्रियो भवति तर्हि विशेषणसामर्थ्यादितरेषामप्रियत्वं प्राप्तमिति शङ्कते **न तर्हीति** । तेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह **नेति** । अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजनमिति पृच्छति **किं तर्हीति** । सर्वेषां भगवदभिमुखत्वादुत्कर्षेऽपि ज्ञानिनि तदतिरेकमङ्गीकृत्य विशेषणमित्याह **उदारा इति** । किं तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्येश्वरज्ञानमित्याह **मे मतमिति** । ज्ञानी त्वात्मैवेत्यत्र हेतुमाह **आस्थित इति** । सर्वशब्दस्य ज्ञानिव्यतिरिक्तविषयत्वमाह **त्रयोऽपीति** । ज्ञानिव्यतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेऽपि ज्ञानाभावापराधान्न भगवत्प्रीतिविषयतेत्याशङ्क्याह **न हीति** । कस्तर्हि ज्ञानवति सति विशेषस्तत्राह **ज्ञानी त्विति** । तमेव विशेषं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति **कस्मादित्यादिना** । सर्वमात्मानं पश्यतोऽप्यपक्षपातिनस्तस्य तव कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशङ्क्यास्थित इत्येतद्व्याकरोति **आरोढुमिति** । आरोहे हेतुं सूचयति **स च ज्ञानीति** । आरोढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति **मामेवेति** ॥ १८ ॥

प० टी० । तर्हि किमितरे त्रयस्त्वद्भक्ताः संसरन्ति न हि न हीत्याह **उदारा इति** । आर्तादयस्त्रयोऽप्युदारा मदर्पणपराः सन्तो मोक्षभागिन एव भवन्ति । ज्ञानी त्वात्मैव मत्स्वरूप एवेति मन्मतम् । सर्वविघ्नानां मूर्ध्नि पदं दत्वा मद्भावमागत इत्यर्थः । श्रुतिरपि शातपथी–"य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषाꣳ स भवति" इति । भाष्यम्–यो ब्रह्माहमस्मीत्येवं वेद स इदं सर्वं भवति सर्वात्मको भवतीत्यर्थः । हीति निश्चयेन तस्य पुरुषस्याभूत्या अनैश्वर्याय च्यावनाय देवा इन्द्रादयोऽपि ने-

शते समर्था न भवन्ति । कुत एषामिन्द्रादीनामपि स आत्मान्तर्यामित्वेन प्रवर्तको भवतीत्यर्थः । एवं स युक्तात्मा पुरुषो मामेवानुत्तमां गतिमात्यन्तिकगतिस्वरूपमास्थित आश्रितः ॥ १८ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्कारार्जनाश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वातः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्वित्युक्तम् ॥ १९ ॥

आ० टी० । उत्तरश्लोकस्य गतार्थत्वं परिहरति **ज्ञानीति** । ज्ञानार्थसंस्कारो वासना तत्तज्जन्मनि पुण्यकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्वतामनन्तानां जन्मनामिति यावत् । ज्ञानवत्त्वं प्राक्तनेष्वपि जन्मसु संभावितमित्याशङ्क्याह **प्राप्तेति** । ज्ञानवतो भगवत्प्रतिपत्तिं प्रश्नद्वारा विवृणोति **कथमिति** । यथोक्तज्ञानस्य तद्वतश्च दुर्लभत्वं सूचयति य **एवमिति** । महत् सर्वोत्कृष्टमात्मशब्दितं **चित्तमस्येति** । महात्मत्वे फलितं हेतुमाह **अत इति** । तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति **मनुष्याणामिति** ॥ १९ ॥

प० टी० । एवंभूतो भक्तो दुर्लभ इत्याह **बहूनामिति** । बहूनां शुभाचारवतां जन्मनामन्ते चरमे जन्मनि वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् सर्वात्मकदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति । स महात्मापरिच्छिन्नदृष्टिः स च दुर्लभः । अयमर्थः । वासयति छादयति मायया विश्वमिति वासुस्तथा स्वप्रकाशेन दीव्यतीति देवस्तथाविधः सूत्रात्मा स एव सर्वमिति ज्ञानवान् । तदुक्तम्—‘अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । इति स्यान्निश्चितो मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेद्’ इति । तदेवं कामिनोऽपि सन्तः कामप्राप्तये परमेव भजन्ति ते कामान् प्राप्य शनैर्मुच्यन्त इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वयात्मीयया ॥ २० ॥

आ० टी० । किमिति तर्हि सर्वेषां प्रत्यग्भूते भगवति यथोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशङ्क्य न मामित्यत्रोक्तं हृदि निधाय ज्ञानानुदये हेत्वन्तरमाह **आत्मैवेति** । कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रत्यग्भूतपरदेवताप्रतिपत्त्यभावे कारणमित्याह **कामैरिति** । देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह **तं तमिति** । प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षिणानमस्कारादिः । नियमविशेषाश्रयणे कारणमाह **प्रकृत्येति** ॥ २० ॥

प० टी० । अथ तदितरानाह **कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना** इति चतुर्भिः । तैस्तैः पुत्रकलत्रमित्रशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहृतविवेकाः सन्तोऽन्या मद्विलक्षणाः सर्वैश्वर्यसर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसामर्थ्यवर्जिताः क्षुद्रा भूतप्रेतयक्षादिदेवता भजन्ति । किंकृत्वा, तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं तं नियममास्थाय स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः सन्तो देवताविशेषं भजन्ति तेषां मध्ये ॥ २० ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

य इति । तेषां च कामिनां यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ययैवं पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यो यां देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति ॥ २१ ॥

आ० टी० । तत्तद्देवताप्रसादात् कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह **तेषां चेति** । स्वभावतो जन्मान्तरीयसंस्कारवशादित्यर्थः । भगवद्विहितया स्थिरया श्रद्धया संस्काराधीनया देवताविशेषमाराधयतोऽपि भगवदनुग्रहादेव फलप्राप्तिरित्याह **यो यो यामिति** ॥ २१ ॥

प० टी० । **यो य इति** । यो यो भक्तो यां यां तनुं देवतारूपां मयान्तर्यामिणा कृत्वा मद्रूपां श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्य भक्तस्य तत्तन्मूर्तिविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहं भक्तानामन्तर्यामित्वेन विदधामि करोमि ॥ २१ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥२२॥

स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः संस्तस्या देवतायास्तन्वाराधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितांस्तान् हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभते इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिताः कस्य चित् ॥ २२ ॥

आ० टी० । ईहते निर्वर्तयतीत्यर्थः । आराधितदेवताप्रसादात् फलप्राप्तौ किमीश्वरेणेत्याशङ्क्य सर्वज्ञस्यतस्य कर्मफलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्वमित्याह **सर्वज्ञेनेति**। "एको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदद्वयं व्याचष्टे **यस्मादिति**। **हितानि**त्येकं पदमिति पक्षं प्रत्याह **हितानिति**। मुख्यत्वसंभवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशङ्क्याह **न हीति**॥२२॥

प० टी० । स तयेति । स भक्तस्तया श्रद्धया युक्तः संस्तस्यास्तनोराराधनमीहते करोति ततो ये संकल्पितास्तान् कामान् मयैव विहितान् दत्तानन्तर्यामित्वेन प्रयुक्ताद्देवताविशेषाल्लभन्ते । तदेवं यद्यपि सर्वा अपि देवता ममैव तनवोऽतस्तदाराधनमपि वस्तुतो ममाराधनमेव ॥ २२ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तेति । यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च तेऽतोऽन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां देवान् देवयजो यान्ति देवान् यजतीति देवयजस्ते देवान् यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामप्येवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रतिपद्यन्तेऽनन्तफलायाहो खलु कष्टं वर्तन्त इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

आ० टी० । प्रेक्षापूर्वकारिणि कामानां हितत्वाभावे हेतुमाह **यस्मादिति** । किं च ये कामिनस्ते न विवेकिनस्ततश्चाविवेकपूर्वकत्वात् कामानां कुतो हितत्वाशङ्केत्याह **अविवेकिन इति** । कामानामानन्त्यफलत्वेन हितत्वमाशङ्क्याह **अत इति** । तेषामविवेकपूर्वकत्वमतःशब्दार्थः, तुशब्दोऽवधारणार्थः । कामफलस्य विनाशित्वे किमिति कामनिष्ठत्वं जन्तूनामित्याशङ्क्य प्रज्ञामान्द्यादित्याह **अल्पेति** । किं तर्हि साधनमनन्तफलायेत्याशङ्क्य भगवद्भक्तिरित्याह **मद्भक्ता इति** । अक्षरार्थमुक्त्वा श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह **एवमिति** । देवताप्राप्तौ भगवत्प्राप्तौ चेति शेषः, मामेवेत्यादौ देवताविशेषं प्रतिपद्यन्तेऽन्तवत् फलायेति वक्तव्यम् । उक्तवैपरीत्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याह **अहो खल्विति** ॥ २३ ॥

प० टी० । अहमेव तत्तत्फलदाता तथापि साक्षान्मद्भक्तानां तेषां च फलवैषम्यं भवतीत्याह **अन्तवदिति** । अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मया दत्तमपि तत्फलमन्तवद्भवति विनाशि भवति । तदेवाह । देवान् यजन्ति ते देवयजस्तेऽन्तवतो देवान् यान्ति मद्भक्तास्ते मामनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवन्ति । श्रुतिरपि शातपथी—"स यो हैतानन्तवत उपास्तेन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽ नन्तꣳ स लोकं जयति" इति । जयति प्राप्नोति शेषं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

किंनिमित्तं त्वामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

आ० टी० । भगवद्भजनस्योत्तमफलत्वेऽपि प्राणिनां प्रायेण तन्निष्ठत्वाभावे प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति **किं निमित्तमित्यादिना** । अप्रकाशं शरीरग्रहणात् पूर्वमिति शेषः । इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः । प्रकाशस्य तर्हि कादाचित्कत्वं भगवति प्राप्तं नेत्याह **नित्येति** ।

कथं तर्हि भगवन्तमागन्तुकप्रकाशं मन्यन्ते तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विवृणोति **परमिति** । परमनुत्तममिति विशेषणद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थम् ॥ २४ ॥

प० टी० । ननु च समाने प्रयासे महति च फलविशेषे सति सर्वेऽपि देवान्तरं हित्वा किमिति त्वामेव न भजन्तीत्याह **अव्यक्तमिति** । अव्यक्तं प्रपञ्चातीतं मनुष्यमत्स्यकूर्मादिदेहधारित्वेन व्यक्तिमापन्नं प्राप्तमित्यल्पबुद्धयो मन्यन्ते । तत्र हेतुः, मम परं भावं तात्त्विकस्वरूपमजानन्तः । कथंभूतं भावमव्ययम्, अनुत्तमं न विद्यते उत्तमं यस्माज्जगद्रक्षणार्थमाविर्भूतं शुद्धसत्त्वरूपमुत्कृष्टफलदातारमजानन्तस्तत्कालफलदं देवतान्तरमुपासते तेषामन्तवत्फलं भवति ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

तदज्ञानं किंनिमित्तम् इत्युच्यते नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः, योगमायासमावृतः योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया तया योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अतएव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥२५॥

आ० टी० । अविवेकरूपमज्ञानं भगवन्निष्ठाप्रतिबन्धकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमनाद्यज्ञानमुपन्यस्यति **तदज्ञानमित्यादिना** । त्रिभिर्गुणमयैरित्यनौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तमत्र तु सोपाधिकस्यापीति विशेषं गृहीत्वा व्याचष्टे **नाहमिति** । तर्हि भगवद्भक्तिरनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह **केषांचिदिति** । सर्वस्य लोकस्य न प्रकाशोऽहमित्यत्र हेतुमाह **योगेति** । अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानाच्छन्नत्वादेव मद्विषये लोकस्य मौढ्यं ततश्च मदीयस्वरूपविवेकाभावान्मन्निष्ठत्वराहित्यमित्याह **अत एवेति** ॥ २५ ॥

प० टी० । तेषां स्वाज्ञाने हेतुमाह **नाहमिति** । सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशोऽन्तर्यामित्वेन वर्तमानोऽपि परतत्त्वप्रकाशको न भवामि किं तु मद्भक्तानामेव यतोऽयं लोको योगमायासमावृतः सन् मूढोस्त्यतो मामजमव्ययं न जानाति । यद्वा सर्वस्य लोकस्य ज्ञानरूपः प्रकाशोऽचिन्त्यैश्वर्यया योगमायया समावृतोऽस्मि परं तु नाहं समावृतो यतो योगमाया तु स्वाश्रयाव्यामोहिनी यथा शरावस्थितेन कलुषोदकेन प्रतिबिम्बप्रकाश एवाव्रियते न सूर्यः । अत एव मूढो लोक एवंविधमभितो वर्तमानं न जानाति । अत एवान्तवत्फलं लभते । मद्भक्तस्त्वजमनादिमव्ययमनन्तं मां जानात्यतोऽनश्वरं फलं लभत इत्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकासु–‘ चित्संवित्सुखरूप आत्मनि कथं मायावृतत्वं भवेन्मार्तण्डस्तमसाव्रियेत किमहो किं त्वीक्षणं पश्यतां। अज्ञानेन विधीयते जलमुचेवार्कस्तदुक्तं द्विधा विक्षेपावरणाभिधं मुनिवरैर्मोहस्य शक्तिद्वयम् ’ इति । अत्र ऋक्शाखीया श्रुतिरपि–“ अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तस्थुः । न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति” इति सार्धऋक् । भाष्यम्–अजस्य जन्मरहितस्य महाभूतात्मकस्य विराजो नाभौ मध्ये हिरण्यगर्भाख्यमेकं लिङ्गदेहमर्पितं न्यस्तमिव स्थितम् । यस्मिन् लिङ्गदेहे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि तस्थुः सूत्रे मणिगणा इव तिष्ठन्ति । तमित्युत्तरेणान्वयः । हे नरास्तं विश्वकर्माणमीश्वरं यूयं न विदाथ न विजानीथ । स को, य इमा इमानि जजान सूक्ष्मशरीरेण प्रविश्योत्पादितवान् । देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोहमित्याकारेण वयं न जानीम इति यदुच्यते तदसत्, न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वम्, किं तु युष्माकमहंप्रत्यय-

गम्यानाम् । अन्यदहंप्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेच्छ्रूयताम् । नीहारेण प्रावृता यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन प्रावृता आच्छन्ना अतो न जानीथ । यथा नीहारो नात्यन्तमसदृष्टेरावरकत्वात् । काष्ठपाषाणाद्यवान्तरभेदं बोद्धुमशक्यत्वात् । एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसदीश्वरतत्त्वावरकत्वात् । नापि सद्बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् । ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृता न केवलं प्रावृतत्वं किं च जल्प्याः देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पपराः किं चासुतृपः केनाप्युपायेनासूंस्तर्पयन्त्युदरंभरा इत्यर्थः । न तु पारमेश्वरतत्त्वं विचारितवन्तः । किं च न केवलमिहलोकभोगमात्रतृप्ता उक्थशासो नानाविधेषु यज्ञेषूक्थं स्वर्गादिफलं शंसन्तः पृथिव्यां चरन्ति ॥ २९ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथान्यस्यापि मायाविनो मायाज्ञानं तद्वद् यत एवमतो वेदाहमिति । अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि तथा वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

आ० टी० । मायया भगवानावृतश्चेत्तस्यापि लोकस्येव ज्ञानप्रतिबन्धः स्यादित्याशङ्क्याह **ययेति** । न हीयं माया मायाविनो विज्ञानं प्रतिबध्नाति मायात्वाल्लौकिकमायावत्, अथवा नेश्वरो मायाप्रतिबद्धज्ञानो मायावित्वाल्लौकिकमायाविवदित्यर्थः । भगवता मायाप्रतिबद्धज्ञानत्वाभावेन सर्वज्ञत्वमप्रतिबद्धं सिद्धमित्याह **यत इति** । लोकस्य मायाप्रतिबद्धविज्ञानत्वादेव भगवदाभिमुख्यशून्यत्वमित्याह **मां त्विति** । कालत्रयपरिच्छिन्नसमस्तवस्तुपरिज्ञाने प्रतिबन्धो नेश्वरस्यास्तीति द्योतनार्थस्तुशब्दः । **मां त्विति** लोकस्य भगवत्तत्त्वज्ञाने प्रतिबन्धं द्योतयति । तर्हि तद्भक्तिर्विफलेत्याशङ्क्याह **मद्भक्तमिति** । तर्हि सर्वोऽपि तद्भक्तिद्वारा त्वां ज्ञास्यति नेत्याह **मत्तत्त्वेति** । विवेकवतो मद्भजनं न तु विवेकशून्यसर्वस्यापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

प० टी० । तदेवं स्वस्य सर्वोत्तमत्वमनावृतशक्तित्वं दर्शयति **वेदाहमिति** । समतीतान्यतिक्रान्तानि वर्तमानानि तथा भविष्याण्येवं त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाण्यहं वेद जानामि मायाश्रयत्वान्मम तस्याश्चाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्, मां च कोऽपि न वेद न वेत्ति । मन्मायामोहितत्वात्, मायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वं प्रसिद्धमेव ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

केन पुनस्त्वत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि त्वां न विन्दन्तीत्यपेक्षायामिदमाह इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा

च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वन्द्वमोहेनेति । द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वन्द्वशब्देनाभिधीयेते तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः, न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इत्यतस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत भरतान्वय सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद् यान्ति गच्छन्ति हे परंतप मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

आ० टी० । भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रश्नद्वारेणोदाहरति **केनेत्यादिना** । पुनःशब्दात् प्रतिबन्धकान्तराविवक्षा गम्यते अपरोक्षमवान्तरप्रतिबन्धकमिदमा गृह्यते । विशेषमाकाङ्क्षापूर्वकं निक्षिपति **केनेति** । विशेषापेक्षायामिति द्वन्द्वशब्देन गृहीतयोरपीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणम् । द्वन्द्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्याह **तावेवेति** । तयोरपर्यायमेकत्रानुपपत्तिं गृहीत्वा विशिनष्टि **यथाकालमिति** । न च तयोरनधिकरणं किंचिदपि भूतं संसारमण्डले संभवतीत्याह **सर्वभूतैरिति** । तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशङ्क्याह **तत्रेति** । तयोराश्रयः सप्तम्यर्थः । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपञ्चयति **न हीति** । पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह **अत इति** । प्रत्यगात्मन्यहङ्कारादिप्रतिबन्धप्रभावतो ज्ञानोत्पत्तेरसंभवोऽतःशब्दार्थः । कुलप्रयुक्तमहिम्ना स्वरूपशक्त्या च युक्तस्यैव यथोक्तप्रतिबन्धप्रतिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परंतपेति संबोधनद्वयम् । तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धे प्रकृतभवान्तरकारणमुपसंहरति **मोहेति** ॥ २७ ॥

प० टी० । तदेवं जीवानां मायामोहितत्वेन परमेश्वराज्ञानमुक्तं तस्यैवाज्ञानस्य दृढत्वे कारणमाह **इच्छाद्वेषेति** । सृज्यत इति सर्गस्तस्मिन् सर्गे स्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां तदनुकूले इच्छा प्रतिकूले द्वेषस्ताभ्यां समुत्पन्नो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन सर्वभूतानि संमोहमहमेवसुखी चेति गाढतमाभिनिवेशं प्राप्नुवन्त्यतस्तानि मज्ज्ञानाभावान्मां न भजन्तीति भावः ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८॥

यत एवमतस्तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यतएवात्मभावेन मां तु न भजन्ते के पुनरनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं

दर्शयितुमुच्यते येषामिति । येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

आ० टी० । जायमानभूतानां मोहपरतन्त्रत्वे फलितमाह **यत इति** । भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्ववैधुर्यं फलतीत्याह **अत एवेति** । यदि सर्वाणि भूतानि जन्म प्रतिपद्यमानानि संमूढानि सन्ति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपराङ्मुखानि तर्हि शास्त्रानुरोधेन भगवद्भजनमुच्यमानमधिकार्यभावादनर्थकमापद्येतेति शङ्कते **के पुनरिति** । अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशादपाकृतदुरितानां द्वन्द्वप्रयुक्तमोहविरहिणां ब्रह्मचर्यादिनियमवतां भगवद्भजनाधिकारित्वान्न शास्त्रविरोधोऽस्तीति परिहरति **उच्यत इति** । तुशब्दद्योत्यमर्थमाह **पुनरिति** । मुक्तेरर्वाक्त्वसिद्ध्यर्थं समाप्तप्रायमित्युक्तम् । प्रकृतोपयोगं पुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि **सत्त्वेति** । उभयविधशुद्धेर्द्वन्द्वनिमित्तमोहनिवृत्तफलमाह **ते द्वन्द्वेति** । मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यन्तत्वमाह **भजन्त इति** । तेषां नानापरिग्रहवतां भगवद्भजनप्रतिहतिमाशङ्क्याह **दृढेति** ॥ २८ ॥

प० टी० । कुतस्तर्हि के चन भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह **येषामिति** । येषां सुकृताचरणवतां सद्गतिप्रतिबन्धकं पापमन्तं गतं नाशं प्राप्तं ते द्वन्द्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ताः सन्तो मां भजन्ते "नैनं पाप्मा तपति" इतिश्रुतेः ॥ २८ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ॥
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते जरेति । जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्मोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद् ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २५ ॥

आ० टी० । यथोक्तानामधिकारिणां भगवद्भजनफलं प्रश्नद्वारा दर्शयति **ते किमर्थमिति** । जरामरणादिलक्षणो यो बन्धस्तद्विश्लेषार्थं भगवद्भजनमित्यर्थः । संप्रति सगुणस्य सप्रपञ्चस्य मध्यमानुग्रहार्थं ध्येयत्वमाह **मामाश्रित्येति** । जरादिसंसारनिवृत्त्यर्थं निर्गुणं निष्प्रपञ्चं मामुत्तमाधिकारिणो जानन्तीत्युक्तं 'मामेव ये प्रपद्यन्त' इत्यादावित्याह **जरेति** । मध्यमाधिकारिणं प्रत्याह **मामिति** । परमेश्वराश्रयणं नाम विषयविमुखत्वेन भगवदेकनिष्ठत्वमित्याह **मत्समाहितेति** । प्रयतनं भगवन्निष्ठासिद्ध्यर्थं बहिरङ्गानां यज्ञादीनामन्तरङ्गानां च श्रवणादीनामनुष्ठानम् । प्रागुक्तं जगदुपादानं परं ब्रह्म कथं ब्रह्म विदुरित्यपेक्षायां समस्ताध्यात्मवस्तुत्वेन सकलकर्मत्वेन च तद्विदुरित्याह **कृत्स्नमिति** ॥ २९ ॥

प० टी० । अथ सुकृताचरणेऽपि मदाश्रयव्यतिरेकेण विरागस्तत्त्वावबोधो वा न भवतीत्याह **जरेति** । अत्यन्तदुःखरूपयोर्जरामरणयोर्देहधर्मयोर्मोक्षाय नाशाय मां परमात्मानमाश्रित्य यतन्ते

योगाभ्यासादिप्रयत्नं कुर्वन्ति ते तत्परं ब्रह्म विदुस्तज्ज्ञानोपायरूपं कृत्स्नं समग्रमध्यात्मं च विदुस्तथा तन्निमित्तभूतमखिलं फलाभिसंधिरहितं कर्म च विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नाम सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥

साधीति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं तेन सहाधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च ते मां विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादभगवच्छ्रीशंकरभगवतः कृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आ० टी० । न केवलं भगवन्निष्ठानां सर्वाध्यात्मिककर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेव । किं त्वधिभूतादिसहितं तद्वेदित्वमपि सिद्ध्यतीत्याह **साधिभूतेति** । अध्यात्मं कर्माधिभूतमधिदैवमधियज्ञं चेति षड्कं कर्म तद् ब्रह्म ये विदुस्तेषां यथोक्तज्ञानवतां समाहितचेतसामापदवस्थायामपि भगवत्तत्त्वज्ञानमप्रतिहतं तिष्ठतीत्याह **प्रयाणेति** । अपि चेति निपाताभ्यां तस्यामवस्थायां करणग्रामस्य व्यग्रतया ज्ञानासंभवेऽपि मयि समाहितचित्तानामुक्तज्ञानवतां भगवत्तत्त्वज्ञानमयत्नलभ्यमिति द्योत्यते । तदनेन सप्तमेनोत्तममधिकारिणं प्रति ज्ञेयं निरूपयता तदर्थमेव सर्वात्मकत्वादिकमुपदिशता प्रकृतिद्वयद्वारेण सर्वकारणत्वादिति च वदता तत्पदवाच्यं तल्लक्ष्यं चोपेक्षितम् ॥ ३० ॥

इत्यानन्दगिरिकृतगीताभाष्यटीकायां सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥

प० टी० । न चैवंभूतानां योगभ्रंशशङ्कापीत्याह **साधिभूतेति** । अधिभूताधिदैवैः सह वर्तमानं मां ये विदुस्ते प्रयाणकाले निर्वाणसमयेऽपि युक्तचेतसस्तत्स्मरणवन्तः सन्तो मां विदुर्मां ज्ञात्वा तनुं त्यजन्ति । न तु देहान्तवेदनाभिर्व्याकुलीक्रियन्ते, किं तु मत्प्रसादात्सावधानाः सन्तस्तनुं त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् । चित्संविद्रूपतोऽन्तर्हृदयमनुगतो भासते प्रत्यगात्मा बाह्यं भूम्यादिभूतेष्वतिशयितगुणैः संप्रविष्टो विभाति । वेदेष्वोङ्काररूपः सवितरि महसा वीर्यवत्यूर्जितेन प्राप्तस्तं वेत्ति योऽसौ मम तनुरिति तत्सप्तमेनोक्तमास्ते ॥ १ ॥ इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥

अथ
अष्टमाध्यायः ।
अर्जुन उवाच ।

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ॥
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवतार्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टान्यतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच ॥ १ ॥ २ ॥

आ० टी० । सप्तमाध्यायान्ते 'येषां त्वन्तगतं पापम्' इत्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसंधानमुक्तं यच्च प्रयाणकाले भगवतः स्मरणं दर्शितं तदिदं जिज्ञासमानः सन् पृच्छतीति प्रश्नसमुदायमवतारयति **ते ब्रह्मेति** । प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत् । बुभुत्सितविषयप्रतिलम्भानन्तरं तेषां प्रश्नद्वारा निर्णयार्थमाह **अत इति** । यदुक्तं ते ब्रह्म तद्विदुरिति, तत् किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मशब्दस्योभयत्रापि संभवादिति मत्वाह **किं तदिति** । यच्चोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति तत्रात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्मशब्देन श्रोत्रादिकरणग्रामो वा प्रत्यग्भूतं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह **किमध्यात्ममिति** । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति श्रुतौ कर्मणो द्वैविध्यनिर्धारणात् कर्म चाखिलमित्यत्र कीदृक् कर्म गृहीतमिति पृच्छति **किमिति**। क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामतीतस्य भगवतो न किंचिद्विज्ञेयमस्तीति सूचयति **पुरुषोत्तमेति**। साधिभूताधिदैवमित्यत्राधिभूतशब्देन पृथिव्यादिषु भूतेषु वर्तमानं किंचिदेव गृह्यते किं वा समस्तमेव कार्यमिति निर्दिधारयिषया पृच्छति **अधिभूतमिति** । अधिदैवमिति च दैवतविषयमनुध्यानं वा दैवतेष्वादित्यमण्डलादिषु वर्तमानं चैतन्यं वा जिघृक्षितमिति प्रश्नान्तरं प्रस्तौति **अधिदैवमिति** ॥ १ ॥

आ० टी० । साधियज्ञं चेत्यत्राधियज्ञशब्देन यज्ञमधिकृतो विज्ञानात्मा वा परदेवता वेति प्रश्नान्तरं प्रतिकरोति **अधियज्ञ इति** । स च कथं केन प्रकारेण ब्रह्मत्वेन चिन्तनीयः किं तादात्म्येन किं वात्यन्ताभेदेनेत्याह **कथमिति** । सर्वथापि स किमस्मिन् देहे वर्तते ततो बहिर्वा, देहे चेत् स कोऽत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तो वेति जिज्ञासया ब्रूते **कोऽत्रेति** । अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नभेदकः कथमिति किंतु प्रकारभेदाविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । यत्तु समाहितचित्तानामुत्क्रमणकालेऽपि भगवदनुसंधानं सिध्यतीति तदयुक्तमुत्क्रमणदशायां करणग्रामवैयग्र्याच्चित्तसमाधानानुपपत्तिरित्याभिप्रेत्याह **प्रयाणेति** ॥ २ ॥

प० टी० । एवं पूर्वाध्यायान्ते भगवदुपक्रान्तमध्यात्मप्रमुखसप्तप्रकाराणां स्वरूपं जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति **किं तदिति** द्वाभ्याम् । तत्र पूर्वपद्यं स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

प० टी० । **अधियज्ञ इति** । अत्र देहे यो यज्ञो वर्तते तस्मिन्कोऽधियज्ञोऽधिष्ठाता प्रयोजकस्तत्फलदाता च क इति प्रश्नस्योत्तरं भगवानाह ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय भगवानुवाच अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीति परमात्मा, "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि" इतिश्रुतेः, ओङ्कारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणात्तद्ग्रहणं परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणं तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभाव इति स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः स्वस्य द्रव्यस्य वितरणं परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्यर्थः । इत्येतस्माद्बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

आ० टी० । व्याख्यातप्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति **एषामिति** । क्रमेण कृतानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचने प्रष्टुरभीष्टं प्रतिपत्तिसौकर्यं च सिध्यतीति बुध्यमानो विशिनष्टि **यथाक्रममिति** । तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्वचनमुदाहरति **अक्षरमिति** । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं **ब्रह्मपरममिति** । तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्मन्यविनाशित्वव्याप्तिमत्स्वसंबन्धात् प्रवृत्तिं व्युत्पादयति **अक्षरमित्यादिना** । कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृद्धप्रयोगमन्तरेण व्युत्पत्त्या प्रवृत्तिराश्रीयते । व्युत्पत्तेरर्थान्तरेऽपि संभवादित्याशङ्क्य द्यावापृथिव्यादिविषयनिरङ्कुशप्रशासनस्य परस्मादन्यस्मिन्नसंभवात्तथाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुतमक्षरं ब्रह्मैवेत्याह **एतस्येति** । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादोङ्कारे[1] वर्णसमुदायात्मन्यक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्तिराश्रयितुमुचितेत्याशङ्क्याह **ओङ्कारस्येति** । प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोङ्काराख्यमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्यतीत्याशङ्क्य परमविशेषणविरोधान्न तस्य प्रक्रमः संभवतीत्याह **परममिति चेति** । किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्वभावोऽध्यात्ममित्यादि तद्व्याचष्टे **तस्यैवेति** । स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहेऽहंप्रत्ययवेद्यो वर्तत इत्यमुं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं गृह्णाति **स्वो भाव इति** । एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यनुवादपूर्वकं कथयति **स्वभाव इति** । तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं न विस्मर्तव्यमिति विशिनष्टि **परमार्थेति** । परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः । किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमुपादत्ते **भूतेति** । भूतान्येव भावास्तेषामुद्भवः समुत्पत्तिस्तां करोतीति व्युत्पत्तिं सिद्धवत् कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति **भूतानामिति** । भावः सद्भावो वस्तुभा-

१ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायस्वरूपम् ।

वोऽतएव भूतवस्तूत्पत्तिकर इति वक्ष्यति वैदिकं कर्मात्रोक्तविशेषणं **कर्मशब्दितमिति** । विसर्गशब्दार्थं दर्शयन् विशदयति **विसर्ग इत्यादिना** । कथं पुनर्यथोक्तस्य यज्ञस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्याशङ्क्य 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः' इत्यादिस्मृतिमनुस्मृत्याह **एतस्माद्धीति** ॥३॥

प० टी० । **अक्षरमिति** । न क्षरतीत्यक्षरं परमं जगतो मूलकारणं यत्राकाशादिकमप्येतत्प्रोतम् । श्रुतिरपि शातपथी—"सहोवाचैतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणाभिवदन्त्यस्थूलमत एवाह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतम्" इत्यादि स्पष्टार्थम् । अध्यात्मस्वरूपमाह **स्वभाव इति** । स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते । यद्वा इन्दति जानातीन्द्रोऽन्तरात्मा तमधिकृत्य वर्तत इतीन्द्रियमध्यात्ममित्यध्यात्मविदः । भूतानां जरायुजादीनां भावो वर्तमानत्वेन स्थितिरुद्भव उत्पत्तिस्तौ करोति यो विसर्गो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः कर्मशब्देनोच्यते ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिभवतीति, कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतमधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः, स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन् देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥४॥

आ० टी० । संप्रति प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह **अधिभूतमिति** । अधिभूतं च किं प्रोक्तमित्यस्य प्रतिवचनम् **अधिभूतं क्षरो भाव इति** । तत्राधिभूतपदमनूद्य वाच्यमर्थं कथयति **अधिभूतमित्यादिना** । तस्य निर्देशमन्तरेण निर्ज्ञातुमशक्यत्वात् प्रश्नद्वारा तन्निर्दिशति **कोऽसाविति** । कार्यमात्रमत्र संगृहीतमिति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति **यत् किंचिदिति** । अधिदैवं किमिति प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादिप्रतिवचनं तत्र पुरुषशब्दमनूद्य मुख्यमर्थं तस्योपन्यस्यति **पुरुष इति** । तस्यैव संभावितमर्थान्तरमाह **पुरि शयनाद्वेति** । वैराजं देहमासाद्यादित्यमण्डलादिषु दैवतेषु योऽन्तरवस्थितो लिङ्गात्मा व्यष्टिकरणानुग्राहकोऽत्र पुरुषशब्दार्थः स चाधिदैवतमिति स्फुटयति **आदित्येति** । अधियज्ञः कथमित्यादिप्रश्नं परिहरन्नधियज्ञशब्दार्थमाह **अधियज्ञ इति** । कथमुक्तायां देवतायामधियज्ञशब्दः स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिमनुसरन्नाह **यज्ञो वै इति** । परैव देवताऽधियज्ञशब्देनोच्यते सा च ब्रह्मणः सकाशादत्यन्ताभेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह **स हि विष्णुरिति** । शास्त्रीयव्यवहारभूमिरत्रेत्युक्ता । देहसामानाधिकरण्याद्वात्रेत्यस्य व्याख्यानम् **अस्मिन्निति** । किमधियज्ञो बहिरन्तर्वा देहादिति संदेहो मा भूदित्याह **देह इति** । ननु यज्ञस्य देहाधिकरणत्वाभावात् कथं तथाविधयज्ञाभिमानिदेवतात्वं भगवता विवक्ष्यते तत्राह **यज्ञो हीति** । एतेन तस्य बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयं । न हि परा देवता दर्शितरीत्याधियज्ञशब्दिता बुद्ध्यादिष्वन्तर्भावमनुभावयितुमलं देहान् बिभ्रतीति देहभृतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेष वरः श्रेष्ठो युक्तं हि भगवता साक्षादेव प्रतिक्षणं संवादं विदधानस्यार्जुनस्य सर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यम् ॥ ४ ॥

प० टी० । अधिभूतमिति । क्षरो नश्वरो भावो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिनमधिकृत्य वर्तते तदधिभूतम् द्रष्टव्यश्रोतव्यादि वा पुरुषो वैराजः सूर्यमण्डलवर्ती–"यद्देतन्मण्डलं तपति यश्चास्मिन् मण्डले पुरुषः" इति श्रुतेः । स्वस्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवमुच्यते अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञः । यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता । ननु तर्ह्यध्यात्माधियज्ञयोः को भेद इति चेन्न । अन्तर्यामिणोऽसंगत्वादिगुणैर्जीववैलक्षण्यं तादात्म्येनेति श्रुतिनोदितम् । श्रुतिश्च–"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" । अभिचाकशीति । रावणभाष्यम्–अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षमेकं देहाकारवृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः । तयोरन्य एकः पिप्पलं फलं स्वादुतरमत्ति । अपरोऽनश्नन्नभिचाकशीत्यभिपश्यति । तद्वद्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपम् एवमन्यस्यापीत्यैकात्म्ये । अतएव समानख्यानौ यस्य यादृशं ख्यानं स्फुरणं परमात्मनस्तदेवेतरस्याप्यत एव सखायौ एकरूपप्रकाशावित्यर्थः अथाधियज्ञस्वरूपमन्तकाले च स्वरूपप्राप्तिस्तदेतत्प्रश्नद्वयं बहुश्रुतिसंमतं पुनर्व्याख्यास्यति तत्र घोराङ्गिरसप्रतिपादितमधियज्ञमन्तकालप्राप्तिं चोपदिशन्नाह अधियज्ञोऽहमेवेति । भो देहभृतां वर अत्र देहेऽहमेवाधियज्ञो यज्ञं शारीरयागमधिकृत्य वर्ततेऽसावधियज्ञोऽन्तर्यागवतः पुरुषस्यान्तर्यामित्वेन वर्तमानस्तत्प्रवर्तकस्तत्फलसंपादकोऽप्यहमेवेत्यर्थः । उक्तं च टिप्पणिकासु 'अध्यात्मादित्रयाभिज्ञो व्यवहारं करोति यः । शारीरं स च यज्ञोऽस्य तं यज्ञं पुरुषं विदुः ॥१॥ संस्कृतान्नस्य यान् ग्रासानेवंवित्पुरुषोऽश्नुते । ता एवाहुतयः प्रोक्ता जाठरे जातवेदसि ॥ २ ॥ पिपासितोऽम्भः पिबति सोमपानमथास्य तत् । यज्ञस्योपसदश्चेष्टा मृतिश्चावभृथोऽस्य च' ॥३॥ इति । श्रुतिरपि छान्दोग्योपनिषत्सु "स यदशिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः । अथ यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते यदुपसदैरेत्यथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतं शस्त्रैरेव तदेत्यथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसासत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथस्तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमेवास्य च्युतमसि प्राणशंसितमसि इति तत्र द्वे ऋचौ भवतः । आदित्प्रत्नस्य रेतस उद्वयं तमसस्परि । ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्" इति । भाष्यम्–शारीरयज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं यज्ञमनुमन्यते सोऽत्र तच्छब्देनोच्यते । स यदशिशिषति क्षुत्क्षामः सन्नशितुं भोक्तुमिच्छति तथा पिपासति तृषार्दितः सन् पातुमिच्छत्यत एव यन्न रमते क्षुत्पिपासाजनितदुःखमनुभवति ता अस्य यज्ञपुरुषस्य दीक्षा यतो दीक्षायामनशनादिना क्लेशानुभव एव यज्ञस्तु दीक्षोपसदस्तुतशस्त्रदक्षिणादिभिः संपद्यते । तत्र दीक्षा व्रतविशेषः । अथोपसद आह अथेति । स यज्ञपुरुषो यदश्नाति जेमति तथा यज्जलं पिबति तथा रमतेऽन्नपानादिना सुखमनुभवति तैरुपसदैरेति वर्तते यत उपसदस्तु यज्ञजनितसुखानुभवरूपाः । अथ स्तुतशस्त्रानाह यद्धसतीति यज्ञपुरुषो यद्धसति विनोदकथाभिरीषद्धास्यमुखोपक्रमं कुरुते, तथा जक्षति हसति तथा मैथुनमृतुकाले भार्यामनुगच्छति तानि स्तुतशस्त्राणि द्वादशस्तोत्राणि"द्वादशशस्त्राणि"इतिश्रुतेः।स्तुतं नामस्तोत्रगुद्गातुः स्तावकवाक्यसदर्भस्तथा होतृपठ्यमानऋक्संदर्भ उक्थापरपर्यायः शस्त्रशब्देनोच्यते ऋक्शाखीयब्राह्मणेऽपि । "अथानुस्तुतशस्त्रयोरवैकाहिकं प्रातः सवनम्" इत्यादि तैःस्तुतशस्त्रैरेति वर्तते । अथ दक्षिणामाह यत्तप इत्यादिना प्रसिद्धास्य दक्षिणा धर्मपुष्टिकरत्वात् । अथैतस्य यज्ञपुरुषस्य चरमदेहोत्पत्तिं श्रुत्यन्तरोक्तामाह तस्मादिति । यस्मादेवं यज्ञपुरुषस्वरूपं तस्मादन्यशाखोक्ताः श्रुतय आहुः सोष्यत्यसोष्टेति । तस्य पुरुषस्य तद्देहातिक्रमे तन्माता सोष्यति प्रसविष्यति तथासोष्ट प्रासूतेत्युपक्रममात्रं दर्शितम्, तदत्र प्रागेवोक्तम्–"तस्य

वैतस्य हृदयस्य पञ्च देवताः सुलयस्तथा पञ्च ब्रह्मपुरुषान्यो वेद तस्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकम्" इति । अत्र वीरशब्देन षड्रिपुजयशीलः प्रोच्यते । तथा बृहदारण्यकेऽपि—"तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक" इति । पित्रा पृष्टः सन् स पुत्रः प्रत्याह 'ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक' इति । इयमेव चरमदेहोत्पन्नस्य यज्ञपुरुषस्य परीक्षा । अनेन प्रकारेण पुनरुत्पादनं जन्मास्य तद्देहपरित्याग एवावभृथो यज्ञान्तस्नानम् । अथोपसंहरन्नाह तद्धैतद्धोति । एतन्निरूपितप्रमेयं घोरनामपूर्वक आंगिरस आचार्यो भगवते कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वा पुनरुवाच । तत्किम्, स यज्ञपुरुषोऽपिपास एव बभूव पिपासा रसादिसकलविपयेच्छा तद्रहितो बभूव भवति । अनन्तरं सोऽन्तवेलायां प्राणलयसमये भगवदुपदिष्टं यजुर्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । तत्किम्, अक्षितमसीति प्रथमः । अच्युतमसीति द्वितीयः । प्राणशंसितमसीति तृतीयः । भाष्यम्-निर्याणकाले यज्ञपुरुषः स्वात्मानं वदति । भो जीव त्वमक्षितमपरिच्छिन्नमखण्डैकरसमसि, तथाच्युतमप्रच्युतस्वभावमसि, तथा प्राणः श्वासवायुस्तेन शंसितं तनूकृतमसि लुप्तप्राणापानादिरसि । एवंविधस्तत्त्वमसीति महावाक्यसंदर्भः । अत्रास्मिन्नर्थे द्वे ऋचौ भवतस्ते यथा । आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥ १ ॥ उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रासूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥२॥ भाष्यम्—आदिति समन्तात् । इदेवकारार्थे प्रत्नस्य पुराणस्य चिरंतनस्य रेतसो बीजभूतस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणो ज्योतिः प्रकाशं वासरमहरहः पश्यन्ति पर इति लिङ्गविपर्यासः । ब्रह्मणो ज्योतिर्निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधनानिरुद्धान्तःकरणा आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । तत्किम् ज्योतिर्दिवि मूर्ध्नि स्वर्गे वा यदिध्यते दीप्यते । येन ज्योतिषाढ्यः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्युद्विद्योतते तारागणा भान्ति तदित्यर्थः । उद्वयमिति । उदूर्ध्वं ज्योतिः स्वप्रकाशं तेजो वयं पश्यन्तः सन्तोऽप्यगन्म प्राप्तवन्तः । किंभूतं तेजः, तमसः परि तमसोऽज्ञानात् परि परित उत्कृष्टम् । देवं द्योतमानं देवत्र देवेषु मध्य आसूर्यं सूर्यं मर्यादीकृत्य द्योतमानम् । उत्तमं निरतिशयम् । तदुक्तं नारायणोपनिषत्सु—"तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मनः पशुस्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा वाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नीयावद्ध्रियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबाति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसद" इत्यलमति विस्तरेण ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ॥
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

आ० टी० । यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राह अन्तकाले चेति । मामेवेत्यवधारणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणं व्यावर्त्यते विशिष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपान्न प्रधानस्मरणमपि स्यान्न च मरणकाले कार्यकरणपारवश्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिः सर्वदैव नैरन्तर्येणादरधिया भगवति समर्पितचेतसस्तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो भगवदनुसंधानसिद्धेः शरीरे तस्मिन्नहंममाभि-

मानाभावादिति यावत् । प्रयातीत्यत्र प्रकृतशरीरमपादानम् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतिमाश्रित्याह **नास्तीति** । व्यासेध्यं संशयमेवाभिनयति **याति वेति** ॥ ५ ॥

प० टी० । **अन्तकाल** इत्यनेनान्तकाले ज्ञानोपायं दर्शयति । मामेवोक्तलक्षणमन्तर्यामिरूपं परमेश्वरं स्मरन्देहं त्यक्त्वा प्रकर्षेणार्चिर्मार्गेण याति स मद्भावं मद्रूपतां प्राप्नोत्यत्र संशयो नास्ति न केवलं मां स्मरन् मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि यं यमिति । यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चिन्तयंस्त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतयाभ्यस्तो येन स तद्भावभावितः सन् ॥ ६ ॥

आ० टी० । अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतो भगवत्प्राप्तिनियमवदन्यमपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति **नेत्यादिना** । कथं पुनरन्तकाले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भवितुमुत्सहते तत्राह **सदेति** । देवादिविशेषस्तस्मिन्निति सप्तम्यर्थः, भावो भावना वासना स भावो भावितः संपादितो येन पुंसा स तथाविधः सन् यं यं भावं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति संबन्धः ॥ ६ ॥

प० टी० । किं तर्हीत्याह **यं यमिति** । यं यं भावं देवतान्तरं वाप्यन्यमन्तकाले स्मरन् देहं त्यजति तं तमेव च स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति यथा जाग्रति स्मरणारूढं पदार्थं निद्रायामनुभवति । किंभूतः, सदा निरन्तरं तद्भावेन स्मरणारूढपदार्थेन भावितो वासितचित्तः ॥ ६ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युध्यस्व स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

आ० टी० । सततं भावना प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तान्त्यप्रत्ययहेतुरित्यङ्गीकृत्यानन्तरश्लोकमवतारयति **यस्मादिति** । विशेषणत्रयवतो भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं भाति तस्मादित्युच्यते सर्वेषु कालेष्वादरनैरन्तर्याभ्यां सहेति यावत्, भगवदनुस्मरणे विशेषणत्रयसाहित्यं यथाशास्त्रमिति द्योत्यते । भगवदनुसंधानं कर्तव्यमुक्त्वा तेन सह स्वधर्ममपि कुरु युद्धमित्युपदिशता भ-

---
१ प्रतिषेध्यमित्यर्थः ।

गवता समुच्चयो ज्ञानकर्मणोरङ्गीकृतो भातीत्याशङ्क्याह मयीति । मनोबुद्धिगोचरं क्रियाकारकफलजातं सकलमपि ब्रह्मैवेति भावयन् युद्धचस्वेति ब्रुवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याभावाभिलापान्नात्र समुच्चयो विवक्षित इत्यर्थः । उक्तरीत्या स्वधर्ममनुवर्तमानस्य प्रयोजनमाह मामेवेति । उक्तसाधनवशात् फलप्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति असंशय इति ॥ ७ ॥

प० टी० । ननु तदा विवशस्य कथं स्मरणोद्यमः संभवतीत्याह तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्कारणात् सर्वेषु कालेषु सुखदुःखभोगसमयेषु मामनुस्मरानुवेलं स्मरणारूढं कुरु । तेन निरन्तरानुध्यानसंस्कारेणान्तकालेऽपि स्वत एव स्मरणं भविष्यति न हि चित्तशुद्धिमन्तरेण स्मरणं भवत्यतो युध्यस्व संग्रामरूपं स्वधर्माचरणं कुरु । एवमवसाने मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्नसंशयं निश्चितं मामेवैष्यसि । देहान्तकाले मदाकार एव संकल्पो निश्चयो मय्येव । एवं कृते सति भक्तपक्षपातिनं मामेवैष्यसि । अत्र मामेवेत्येवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । तस्मादहमेवान्तर्यामित्वेन स्वस्मरणे प्रवर्तये । किं तु देहावसानदुःखं विस्मार्य स्वाभिमुखमाकर्षयामीत्यर्थः । तदुक्तम्—'स्पर्शाश्माप्यश्मसारं नयति कनकतां चान्तिकं चुम्बकाश्मा सूतेऽग्निं सूर्यकान्तो द्रवति तदपरश्चन्द्रसूर्याभिमुख्यात् । हन्त्यन्नं सन्निधानाद्विषमतिगहनो ह्यस्ति वस्तुप्रभावो जीवानां मुक्तिरेवं भवति भगवतः किं पुनर्भावनातः' इति। अधियज्ञस्वरूपं पूर्वलिखितमस्ति ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

किं च अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययान्तरितोऽभ्यासः स चासौ योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं प्रवृत्तं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं दिव्यं याति गच्छति हे पार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

आ० टी० । इतश्च पूर्वश्लोकोक्तार्थानुष्ठायी भगवन्तमन्तकाले प्राप्नोतीत्याह किंचेति । अभ्यासं विभजते मयीति । न हि चित्तसमर्पणस्य विषयभूतं भगवतोऽर्थान्तरं वस्तु सदस्तीति मन्वानो विशिनष्टि चित्तेति । अन्तरालकालेऽपि विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमानेष्वपि सजातीयप्रत्ययावृत्तिर्योगिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याह विलक्षणेति । अभ्यासाख्येन योगेन युक्तत्वं चेतसो विवृणोति तत्रैवेति । तृतीयया परामृष्टोऽभ्यासयोगः सप्तम्यापि परामृश्यते । ननु प्राकृतानां चेतस्तथेत्याशङ्क्य विशिनष्टि योगिन इति । तच्चेचेतो विषयान्तरं परामृशन्न तर्हि परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशङ्क्याह नान्यगामिनेति । प्रामादिकं विषयान्तरपारवश्यमभ्यनुज्ञातुं ताच्छील्यप्रत्ययात्तेन तात्पर्यादपरामृष्टार्थान्तरेण परमपुरुषनिष्ठेनेत्यर्थः । तदेव पुरुषस्य निरतिशयत्वं यदपरामृष्टाखिलानर्थत्वमनतिशयानन्दत्वं तच्च प्रागेव व्याख्यातं नेह व्याख्यानमपेक्षते । "यश्चासावादित्ये" इत्यादिश्रुतिमनुसृत्याह दिवीति । तत्र विशेषतोऽभिव्यक्तिरेव भवनं, पूर्वोक्तेन चेतसा यथोक्तं पुरुषमनुचिन्तयन् याति तमेवेति संबन्धः । अनुचिन्तयन्नित्यत्रानुशब्दार्थं व्याचष्टे शास्त्रेति । चिन्तयान्निति व्याकरोति ध्यायन्निति ॥ ८ ॥

प० टी० । संततस्मरणस्याभ्यासोऽन्तरङ्गं कारणमित्याह **अभ्यासेति** । अभ्यासो नाम स्त्रीपुत्रवित्तादिभ्यो मनसः प्रत्याहाररूपः । योगो नाम मयि योजनम् । तेन युक्तं समाहितं तेन तथाभूतेन चेतसात एव नान्यगामिना पदार्थान्तरपराङ्मुखेन दिव्यं द्योतनात्मकं परमेश्वरमनुचिन्तयन् परमं पुरुषं परमात्मानं याति प्राप्नोति ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद् यः कश्चित् सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केन चित् चिन्तयितुं शक्यते इत्यचिन्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात् परं तमनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेणैव संबन्धः ॥ ९ ॥

आ० टी० । किंविशिष्टं पुरुषमनुचिन्तयन्निति संबन्धः, चकारात् कया वा नाड्योत्क्रामन्नित्यनुकृष्यते, तत्र ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति उच्यत इति । क्रान्तदर्शित्वमतीतादिरशेषस्य वस्तुनो दर्शनशालित्वम् । तेन निष्पन्नमर्थमाह **सर्वज्ञमिति** । चिरंतनमादिमतः सर्वस्य कारणत्वादनादिमित्यर्थः सूक्ष्ममाकाशादितः सूक्ष्मतमं तदुपादानत्वादित्यर्थः । यो यथोक्तमनुचिन्तयेत् स तमेवानुचिन्तयन् यातीति पूर्वेणैव संबन्ध इति योजना । ननु विशिष्टजात्यादिमतो यथोक्तमनुचिन्तनं फलवद्भवति न त्वस्मदादीनामित्याशङ्क्याह **यः कश्चिदिति** । फलमत उपपत्ते[1]रिति न्यायेनाह **सर्वस्येति** । एतदप्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतिमाश्रित्याह **अचिन्त्यरूपमिति** । न हि परस्य किं चिदपि रूपादि वस्तुतोऽस्ति अरूपवदेव हीति न्यायात् कल्पितमपि नास्मदादिभिः शक्यते चिन्तयितुमित्याह **नास्येति** । मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्च पुरस्तादुपरिष्टाद्व्यवस्थितं परमार्थतो ज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह **तमसइति** ॥ ९ ॥

प० टी० । अथ चिन्तनीयं पुरुषं विशिनष्टि **कविमिति** द्वाभ्याम् । कविं सर्वज्ञं पुराणमनादिसिद्धमनुशासितारं नियन्तारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसम् । सर्वस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य धातारमाश्रयभूतम् । सूक्ष्मत्वादेवाचिन्त्यरूपं तमसः प्रकृतेः परस्ताद्वर्तमानम् । आदित्यवत् स्वपरप्रकाशरूपो वर्णः स्वरूपं यस्यैवंभूतं पुरुषम् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

किंच प्रयाणकाल इति । प्रयाणकाले मरणकाले मनसाचलेन

1 फलमत उपपत्तेः । अ. ३। पा. २। सू. ३८। शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

प्रचलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं स्वचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन् स एवंबुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

आ० टी० । इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह **किं चेति** । कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽभ्यर्थ्यते तत्राह **प्रयाणकाल** इति । कथं तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापमपेक्ष्यमाणं प्रत्याह **मनसेति** । योऽनुस्मरेत् स किमुपैति तत्राह **स तमिति** । मरणकाले क्लेशबाहुल्येऽपि प्राचीनाभ्यासप्रसादासादितबुद्धिवैभवो भगवन्तमनुस्मरन् यथास्मृतमेव देहाभिमानविगमानन्तरमुपागच्छतीत्यर्थः । भगवदनुस्मरणस्य साधनं मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुत्युपदिष्टमाचष्टे **मनसेति** । तस्य चञ्चलत्वान्न स्थैर्यमीश्वरे सिध्यति तत् कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशङ्क्याह **अचलेनेति** । ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुखं तस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्यपौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं तत- श्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे **प्रचलनेति** । संप्रत्यनुस्मरणाधिकारिणं विशिनष्टि **भक्त्येति** । परमेश्वरे परेण प्रेम्णा सहितो विषयान्तरविमुखोऽनुस्मर्तव्य इत्यर्थः । योगबलमेव स्फोरयति **समाधिजेति** । योगः समाधिश्चित्तस्य विषयान्तरवृत्तिनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैकाग्र्यकरणं तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः । चकारसूचितमन्वयमन्वाचष्टे **तेन चेति** । यत्तु कया नाड्योत्क्रमणंयातीति तत्राह **पूर्वमिति** । चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्यापृतं तेभ्यो विमुखीकृत्य हृदये पुण्डरीकाकारे परमात्मस्थाने यत्नतः स्थापनीयम् । "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे" इत्यादिश्रुतेस्तत्र चित्तं वशीकृत्यादावनन्तरं कर्तव्यमुपादिशति **तत इति** । इडापिङ्गले दक्षिणोत्तरे नाड्यौ हृदयान्निःसृते निरुध्य तस्मादेव हृदयाग्रादूर्ध्वगमनशीलया सुषुम्नया नाड्या हार्दं प्राणमानीय कण्ठावलम्बितं स्तनसदृशं मांसखण्डं प्रापय्य तेनाध्वना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्याप्रमादवान् ब्रह्मरन्ध्राद्विनिष्क्रम्य कविं पुराणमित्यादिविशेषणं परमपुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः । भूमिजयक्रमेणेत्यत्र भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां जयो वशीकरणं तस्य तस्य भूतस्य स्वाधीनचेष्टावैशिष्ट्यं तद्द्वारेणेत्येतदुच्यते । स तमित्यादि व्याचष्टे **स एवमिति** ॥ १० ॥

प० टी० । प्रयाणकालेऽन्तकाले भक्त्या युक्तः संस्तन्निर्वाहितयोगबलेनाचलेन मनसा सम्यक् सुषुम्नाविवरेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्यानुस्मरेत् स तं पुरुषं दिव्यमुपैति ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ॥
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये॥११॥

योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्त इदमुच्यते । पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान् यदक्षरमिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति "यद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभि-

वदन्ति " इति श्रुतेः।सर्वविशेषानिवर्तकत्वेनाभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि। किं च विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागा यच्चाक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्तीति तत्ते पदं यदक्षराख्यं ब्रह्माख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि " स यो ह तद्भगवन् मनुष्येषु प्रयणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार " इत्युपक्रम्य " यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत " इत्यादिना वचनेन " अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद् " इति चोपक्रम्य " सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदक्षरम् " इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि वक्तव्यं " कविं पुराणमनुशासितारं" "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति " इति चोपन्यस्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यम् ॥ ११ ॥

आ० टी० । येन केनचिन्मन्त्रादिना ध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सत्यभिधानत्वे नियन्तुं स्मर्तव्यत्वेन प्रकृतपरमपुरुषस्य त्रैविद्यवृद्धप्रसिद्ध्या प्रामाणिकत्वमाह **पुनरपीति** । उपायो वक्ष्यमाण ओङ्कारः । अविषये प्रतीचि ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशङ्क्याविषयत्वमित्येतावतैवेति मत्वा श्रुतिमुदाहरति **तद्वेति** । तथापि तस्मिन्नविषये सर्वविशेषशून्ये वचनमनुचितमित्याशङ्क्याह **सर्वेति** । न केवलं विद्वदनुभवसिद्धं यथोक्तं ब्रह्म किं तु मुक्तोपसृप्यतया मुक्तानामपि प्रसिद्धमित्याह किंचेति । केषां पुनः संन्यासित्वं तदाह **वीतरागा इति** । ज्ञानार्थं ब्रह्मचर्यविधानादपि **ब्रह्म** ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धमित्याह **यच्चेति** । कथं तर्हि यथोक्तं ब्रह्म मम ज्ञातुं शक्यमित्याकुलितचेतसमर्जुनं प्रत्याह **तत्ते पदमिति** । वक्ष्यमाणेनोपायेनेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्नोङ्कारद्वारा ब्रह्मोपासनं श्रुत्युक्तमनुक्रामति **स यो हेति** । सत्यकामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुना भगवन्निति पिप्पलादः संबोध्याभिमुखीक्रियते, निपातौ तु प्रसिद्धमर्थमवद्योतयन्तावभिध्यानस्य फलत्वेन कर्तव्यत्वमावेदयतः । मनुष्येषु मध्ये स योऽधिकृतो मनुष्यस्तत्प्रसिद्धमभिध्यानं यथा सिध्यति तथा सर्ववेदसारभूतमोङ्कारमाभिमुख्येन ध्यायीत तच्चाभिध्यानमाप्रयाणादिति[2] न्यायेन मरणान्तमनुष्ठेयं स चैवमनुतिष्ठन् प्रकृतेनाभिध्यानेन लोकानां जेतव्यानां बहुत्वात् कतमं लोकं जयतीति प्रश्ने पृष्टवते सत्यकामाय पिप्पलादनामा किलाचार्यः प्रतिवचनं प्रोवाच । तत्र प्रथममभिध्येयमोङ्कारं परापरब्रह्मत्वेन महीकरोति **एतद्वा इति** । त्रिमात्रेणाकारोकारमकारात्मकेनेति यावत् । योऽभिध्यायीत तमेव यथाभिध्यातं पुरु-

१ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेदित्यादिना–अधिकं मु० पु० ।
२ आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्–अ. ४। शाङ्करब्रह्म० द्रष्टव्यम् ।

षमधिगच्छतीत्यादिवचनेनोपासनमोङ्कारस्योक्तमित्यर्थः । प्रश्नश्रुतिवत् कठवल्ली च तत्रैवार्थे प्रवृत्तेत्याह अन्यत्रेति । अव्यवधानेनोपनिषदां व्यवधानेन च कर्मश्रुतीनां परस्मिन्नात्मनि पर्यवसानं दर्शयति सर्व इति । तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह तपांसीति । तस्यैव च ज्ञानार्थमष्टाङ्गं ब्रह्मचर्यं तत्र तत्र विहितमित्याह यदिच्छन्त इति । तस्य पदनीयस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथनमोङ्कारद्वारकमिति कथयति ओमित्येतदिति । ओमित्येतदित्युदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति परस्येति । तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकरूपेण वा विवक्षितस्योपासनं यथोक्तैर्वचनैरुक्तमिति संबन्धः । ननु परस्मिन् ब्रह्मणि तत्त्वमस्यादिवाक्यादेव प्रतिपत्तिरधिकारिणो भविष्यति किमित्युपासनमोङ्कारस्योपन्यस्यते तत्राह परेति । यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरुत्पद्यते तथापि मन्दानां मध्यमानां च तद्धेतुत्वेनोङ्कारो विवक्षितस्तस्योपासनं ब्रह्मदृष्ट्या श्रुतिभिरुपदिष्टमित्यर्थः । तस्य क्रममुक्तिफलत्वादनुष्ठेयत्वं सूचयति कालान्तरेति । भवत्येवं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तावता प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह उक्तं यदिति । तदेवेहापि वक्तव्यमित्युत्तरेण संबन्धः । उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारा स्फोरयति कविमित्यादिना । पूर्वोक्तरूपेणेत्यभिधानत्वेन प्रतीकत्वेन चेत्यर्थः । श्रौतस्योपासनस्यानूद्यमानस्य सोपस्करत्वं संगिरते योगेति ॥ ११ ॥

प० टी० । अथाभ्यासेन प्राप्तव्यं स्थानं वक्तुं प्रतिजानीते यदक्षरमिति । वेदविदो वेदार्थज्ञा याज्ञवल्क्यादयो यदक्षरमिति वदन्ति न क्षरतीत्यक्षरमस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिश्रुत्या प्राङ्निरूपितम् । तथा यद्वीतरागा विरागवन्तो यतयः प्रयत्नशीला विशन्त्यात्माकारतया तिष्ठन्ति तथा यदिच्छन्तो ज्ञातुमिच्छन्तो गुरूपदिष्टं ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते तुभ्यं पदं पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारतामापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायात्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

आ० टी० । तर्हि कथम् 'अनन्यचेताः सततम्' इत्यादि वक्ष्यते तत्राह प्रसक्तेति । ओङ्कारोपासनं प्रसक्तं तदनन्तरं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वारा चापुनरावृत्त्यादि वक्तव्यकोटिनिविष्टमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे समनन्तरग्रन्थमुत्थापयति इत्येवमर्थ इति । श्रोत्रादीनां कुत्र द्वारत्वं तत्राह उपलब्धाविति । तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारा तेभ्यो वैमुख्यापादनम् । कोऽयं मनसो हृदये निरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति । मनसो विषयाकारवृत्तिं निरुध्य हृदि वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति तत्रेति । ऊर्ध्वमित्यत्रापि हृदयादिति संबध्यते सर्वाण्युपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वेभ्यो निगृह्य हृदयमानीय ततो निर्गतया सुषुम्नया कण्ठभ्रूमध्यललाटक्रमेण प्राणं मूर्धन्याधाय योगधारणामारूढो ब्रह्म व्याहरन् मां च तदर्थमनुस्मरन् परमां गतिं यातीति संबन्धः ॥ १२ ॥

प० टी० । अथ प्रतिज्ञातमर्थं साङ्गमाह **सर्वद्वाराणीति** द्वाभ्याम् । सर्वद्वाराणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य न केवलं नेत्रमीलनमात्रेण किं तु मनो हृदि निरुध्य बाह्यविषयानस्मरन्नित्यर्थः मूर्ध्नि भ्रूमध्ये स्वस्य प्राणानाधायारोप्य योगधारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितः । श्रुतिरपि ऋक्शाखायाम्—"युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो३मनसा देवयन्तः" इति । भाष्यम्—बाल्यवार्धकाद्यैर्देहविकारैर्विरहितो युवा मुख्यप्राणो सुष्ठु वासः प्रावरणं यस्य सत्त्वाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितः परिवीतः शरीरावृतः सन्नगाज्जीवदशां प्राप्त उइति निश्चयेन स जायमानः प्रादुर्भूतः सन् श्रेयान् सत्कर्मनिरतो भवति । स स्वाध्यः सुखेनाराध्यस्तमेवंविधं धीरासो दृढव्रताः कवयः क्रान्तदर्शिनो ज्ञानिनो देवयन्तो देवत्वं प्राप्तुमिच्छन्तो मनसा सह उन्नयन्ति । सुषुम्नाविवरेणोर्ध्वं नयन्ति । अत्रार्थे ब्राह्मणमपि—"युवा सुवासाः परिवीतआगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृत" इत्यादि । अथर्ववेदेऽप्याम्नातम्—"शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगेता उत्क्रमणे भवन्ति" इति । भाष्यम्—शरीरान्तर्बाह्ये नाड्यः सन्ति तासां मध्ये हृदयस्थव्यापारार्थमेकाधिकं शतं नाड्यः सन्ति तासां मध्ये एका नाडी मूर्धानमभिलक्षीकृत्य निःसृता निर्गता तया नाड्योर्ध्वमायन् गच्छन् प्राणाऽमृतत्वमेति मुक्तो भवति उत्क्रमणे प्राणोत्क्रमणे तु एता उक्तनाड्यो विष्वक् सर्वा अपि मूर्धानमभिनिस्सरन्ति । एवमुत्क्रान्तिसमये स्मर्तव्योऽहमित्युपदिष्टम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ॥
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओमिति । तत्रैव च धारयन् ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन्नुच्चरंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते स त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरं त्यजन् देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं त्यजन् प्रयाति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

आ० टी० । यथोक्तयोगधारणार्थं प्रवृत्तो मूर्धनि प्राणमाधाय धारयन् हि किं कुर्यादित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकमवतारयति **तत्रैवेति** । एकं च तदक्षरं चेत्येकाक्षरमोमित्येवंरूपं तत् कथं ब्रह्मेति विशिष्यते तत्राह **ब्रह्मण इति** । यः प्रयातीति मरणमुक्त्वा त्यजन् देहमिति ब्रुवता पुनरुक्तिराश्रिता स्यादित्याशङ्क्य विशेषणार्थं विवृणोति **देहेति** । एवमोङ्कारमुच्चारयन्नर्थं चाभिध्यायन् ध्याननिष्ठः स पुमानित्यर्थः । परमामिति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

प० टी० । अथ जाप्यं किमित्याह **ओमिति** । ओमित्येकाक्षरं यस्य तदेकाक्षरं ब्रह्मैकाक्षरात्मको वेदो मात्रात्रयेण पूर्वोक्तयजुर्मन्त्रत्रयात्मैकस्तद्व्याहरन्नुच्चारयंस्तथा तदर्थरूपं मामनुस्मरन् यो जीवो देहं त्यजन् प्रकर्षेणार्चिर्मार्गेण यात्युत्क्रमते स परमां गतिं याति ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

किंच अनन्येति । अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः। तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनो यत एवमतोऽनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

आ० टी० । ननु वायुनिरोधविधुराणामुदीरितया रीत्या स्वेच्छाप्रयुक्तोत्क्रमणासंभवादुर्लभा परमा गतिरापतेदिति तत्राह किं चेति । इतश्च भगवदनुस्मरणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । सततं नित्यश इति विशेषणयोरपुनरुक्तत्वमाह सततमित्यादिना । उक्तमेवापौनरुक्त्यं व्यक्तीकरोति नेत्यादिना । जितासुरिच्छया देहं त्यजति तादितरस्तु कर्मक्षयेणैवेति विशेषं विवक्षयन्नाह यत इति ॥ १४ ॥

प० टी० । एवं मद्भक्तस्य तादृशीं दशामहमेव संपादयामीत्याह अनन्येति । सततमनवरतं नान्यन्मदातिरिक्तं चेतसि यस्य स तथाभूतः सन् यो जीवद्दशायां नित्यशो मां स्मरति तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितमनसोऽहं सुलभः सुखेन प्राप्यो नान्यस्य ध्यानादिक्लेशराहित्येनापि स्वयमाविर्भूय प्रकटो भवामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति मामुपेत्येति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयम् आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानि तद्दुःखालयं जन्म न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म माहात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः ॥१५॥

आ० टी० । अनन्यचेतसं समाहितचेतसं प्रतीश्वरस्य सौलभ्यमेवामित्युच्यते किं त्वां प्राप्तास्त्वय्येवावतिष्ठन्ते किं वा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकादिवेति संदेहात् पृच्छति तवेति । तत्रोत्तरश्लोकेन निश्चयं दर्शयति उच्यत इति । ईश्वरोपगमनं न सामीप्यमात्रमिति व्याचष्टे मद्भावमिति । पुनर्जन्मनोऽनिष्टत्वं प्रश्नद्वारा स्पष्टयति किमित्यादिना । महात्मत्वं प्रकृष्टसत्त्ववैशिष्ट्यं यतयस्तस्मिन्नेवेश्वरे समुत्पन्नसम्यग्दर्शिनो भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥

प० टी० । सुलभत्वे किं भवतीत्याह मामिति । एवमुक्तलक्षणा महात्मानो महानुभावा मां परमात्मानं प्राप्य दुःखालयं सर्वदुःखनिदानमशाश्वतं नश्वरं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति, यतस्ते परमां सिद्धिं गताः ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते के पुनस्त्वत्तोऽन्यत् प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते आब्रह्मेति। आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन् भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

आ० टी० । भगवन्तमुपगतानामपुनरावृत्तौ ततो विमुखानामनुपजातसम्यग्धियां पुनरावृत्तिरर्थसिद्धेत्याह **ये पुनरिति**। "अपाम सोमममृता अभूम" इति श्रुतेः। स्वर्गादिगतानामपि समानैवानावृत्तिरित्याशङ्कते **के पुनरिति** । अर्थवादश्रुतौ कर्मिणाममृतत्वस्यापेक्षिकत्वं विवक्षित्वा **परिहरति उच्यत इति** । एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि जनादिलोक एषां प्राप्तानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिरप्रामाणिकत्वादेव हेयेत्यवधेयम् । तर्हि तद्वदेवेश्वरं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः शङ्क्यते नेत्याह **मामिति** । यावत्संपातश्रुतिवदीश्वरं प्राप्तानां निवृत्ताविद्यानां पुनरावृत्तिरप्रामाणिकीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प० टी० । अथावान्तरसिद्ध्या शाश्वतं सुखदं च देहमपेक्षमाणानां पुनरावृत्तिरस्तीत्याह **आब्रह्मेति** । ब्रह्मणो भुवनं वासस्थानं ब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्य ये लोका महर्लोकाद्या अपि पुनरावर्तिनो भवन्ति । ननु 'तपस्विनो दानशीला वीतरागास्तितिक्षवः । त्रिलोक्या उपरि स्थानं लभन्ते शोकवर्जितम्' इति पुराणोक्तत्वात्कथमुक्तं पुनरावर्तिन इति चेत्तत्रोच्यते । सुखेन चिरकालजीवितमपेक्ष्य सामवेदोक्तबृहद्रथंतरवैरूपवैराजशार्करवैतनौन्धसकालेयाद्यष्टसामात्मिकामासंदीं सस्तोमां महतीमृचमुपास्य साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यादिक्रमेण पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्राप्तास्तेऽप्यायुरहोरात्रनिद्राजागरादिलौकिकव्यवहारत्वात्पुनरावर्तन्त एव। श्रुतिरपि शातपथी—" यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति" इति । भाष्यम्—अत्र वाचक्नवीं प्रति याज्ञवल्क्यो वदति । भो गार्गि गर्गकन्ये वाचक्नवि यः पुरुष एतदनुभूयमानमक्षरं परं ब्रह्माविदित्वा ज्ञात्वास्मिँल्लोके जुहोति होमं करोति ददाति तुलाभारेण तपस्यति कृच्छ्रचान्द्रायणादिनैव यल्लोकार्थमेतावानुपायः स लोकोऽस्य पुरुषस्य बहून्यनेकानि वर्षसहस्राणि भुज्यमानोऽप्यन्तवानेव पुनश्च्यवनाय भवति । अथोक्तप्रमेयप्रतिपादकमृक्शाखीयं ब्राह्मणं च "अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा अब्रुवन् सप्रजापतिका अयं वै देवतानाम्" इत्यादि । तथापस्तम्बसंहितास्वपि "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः" इत्यादि । ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते शतश्लोकभाष्येऽस्माभिः सविस्तरं प्रोक्तमस्ति । अथ चोत्पन्नतत्त्वज्ञानिनस्ते मद्रूपतां प्राप्य विस्मृतसकलव्यवहाराः संसरणबीजभूतं जीवत्वं परिहाय ब्रह्मरूपास्तेषां पुनर्जन्म नास्तीत्याह **मामुपेत्येति** । तथा च विस्मृतसकलव्यवहारत्वमेव मत्प्राप्त्यभिव्यञ्जकम् । श्रुतिरपि—" स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत नाहस्योद्ग्रहणायैव स्यात्" इति । तथा "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्त" इति ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः ॥
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्

कथं सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तं पर्यवसानं यस्यास्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रामहःपरिमाणमेव के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ० टी० । यस्य स्वाभाविकी वंशप्रयुक्ता च शुद्धिस्तस्यैवोक्तेऽर्थे बुद्धिरुदेतीति मत्वा संबुद्धिद्वयं ब्रह्मलोकसहितानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ब्रह्मेति । उक्तमेव हेतुमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरश्लोकेन साधयति कथमित्यादिना । यथोक्ताहोरात्रावयवमासर्त्वयनसंवत्सरावयवं शतसङ्ख्यायुरवच्छिन्नत्वात् प्रजापतेस्तदन्तर्वर्तिनामपि लोकानां यथायोग्यकालपरिच्छिन्नत्वेन पुनरावृत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सहस्रेत्यादिना ॥ १७ ॥

प० टी० । अथ सत्यलोकव्यवहारमाह सहस्रेति । यद् ब्रह्मणो यस्य ब्रह्मणः सहस्रयुगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्यैवंविधमहर्दिनं विदुः । तथैव युगसहस्रान्तां रात्रिं विदुरेवमहोरात्रं सोपपत्तिकत्वेन ये विदुस्ते जना अहोरात्रविदः । छान्दोग्येऽपि "सहस्रयुगपर्यन्तमहर्ब्राह्मं यदुच्यते" इति । अयमर्थः । कृतत्रेताद्वापारकालिसंज्ञकैश्चतुर्भिश्चरणैरेकैकं महायुगं तानि सहस्रमितानि ब्रह्मणो दिनं तावत्येव रात्रिस्तत्र सूर्यदर्शनादर्शननिमित्ते दिनरात्री भवत एवं सत्यलोकस्य सर्वलोकापेक्षयोच्चैः स्थितत्वात्तत्रत्याः सहस्रयुगपर्यन्तं सूर्यं पश्यति तावदेव तेषां जाग्रदवस्थानन्तरं तावत्कालमेव तेषां सुषुप्तिस्तत्र न पश्यन्ति । उक्तं च—'यदातिदूरगतो द्रुहिणः क्षितेः सततमाप्रलयं रविमीक्षते । भवति तावदयं शयितश्च तद्युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः' इति । एवं मेरुशिरसि स्थितानां देवानां सौरवर्षमितमहोरात्रं पितॄणां तु चान्द्रमासेन मितम् । तथा लङ्कायमकोटिसिद्धपुरस्थितानां नित्यं त्रिंशद्घटीतुल्यं दिनं तावत्येव रात्रिः । एवमेतेषु नित्यं चरकालाभावाद्दिनरात्र्योः समत्वम् । इतरदेशेषु चरवशाद्दिनरात्र्योर्ह्रासवृद्धी भवेताम् । तेन प्रतिदेशं भिन्नाहोरात्रिव्यवस्था एवं यावत् षट्षष्टिमिता अक्षांशाश्चतुर्विंशतिर्लम्बांशा भवन्ति ततोऽनन्तरं चरादिव्यवहाराभावः । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—" आपान्यदेत्यभ्यान्यदेति विश्वरूपे अहनी संचरेते । परिक्षितोस्तमोअन्यागुहाकराद्यौदुपाःशोशुचतारथेन " इति । भाष्यम्—विश्वरूपे बहुरूपे अहनी अहोरात्रे संचरेते सहाव्यवधानेन चरतः अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेत्युक्तत्वादुभयोरहः शब्दवाच्यत्वम् । तयोर्मध्ये अन्यद्रात्रिरूपमहरपैति प्रतिलोमं गच्छति । अन्यद्दिवाख्यमहरभ्येत्याभिमुख्येनागच्छति । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः प्राणिनामायुः क्षपयतोर्वा तयोरन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थगूहनं करोति अन्योषाः शोशुचता शोभमानेन रथेन अद्यौत् प्रकाशयति । एवं पितृदेवसत्यलोकादिषु स्वस्वाहोरात्रपरिभाषया मासवर्षादिकल्पना । तथा च स्ववर्षपरिभाषया ब्रह्मणः शतवर्षमायुः स महाकल्पः । तदुक्तम्—'शतायुः शतानन्द एवं प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः । यतोऽनादिमानेष कालस्ततोऽहं नवेद्यत्र पद्मोद्भवा ये गतास्तान्' इत्यादि मनसि धृत्वोक्तं पुनरावर्तिन इति । तथाहोरात्रावद इत्यनेन महाकल्पावान्तरकल्पमनुयुगचरणशकवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयामनाडीविनाडीप्राणत्रुट्यादिकालावयवाभिज्ञत्वेन गोलज्ञा इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते अव्यक्तेति । अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मादव्यक्ताद् व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्ते अह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा राम्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

आ० टी । अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह **यत इति** । यतः प्रजापतेरहस्तद् युगसहस्रपरिमितं या च तस्य रात्रिः सापि तथेति कालविदामभिप्रायमनुसृत्य ब्राह्मस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शयित्वा तत्रैव विभज्य कार्यं कथयति **प्रजापतेरिति** । अव्यक्तमव्याकृतमिति शङ्कां वारयति **अव्यक्तमित्यादिना** । जातिप्रतियोगिभूता व्यक्तीर्व्यावर्तयति **स्थावरेति** । असदुत्पत्तिमसार्कि प्रत्यादिशति **अभिव्यज्यन्त इति** । पूर्वोक्तमव्यक्तसंज्ञकं स्वापावस्थं **ब्रह्म** प्रजापतिशब्दितं तस्मिन्निति यावत् ॥ १८ ॥

प० टी० । अथ यदर्थमेतावानुपक्रमस्तदाह **अव्यक्तादिति** द्वाभ्याम् । कार्यस्याव्यक्तरूपं कारणात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात्सकाशात्सर्वा नानारूपकर्मात्मका व्यक्तयः स्वरूपाण्यहरागमे ब्रह्मणो जाग्रदवस्थोपलक्षिते दिनारम्भे प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । तथा तस्यैव सुषुप्त्युपलक्षिते राम्यागमे तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके विलीयन्ते । यस्य कस्य चित्कार्यस्य स्वकारणे लय इति प्रसिद्धम् । अस्मिन्नर्थे शातपथ्यः श्रुतयः पूर्वदर्शिता एव । इदानीमृकशाखीयाः श्रुतयश्च—"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत।ततो राम्यजायत ततः समुद्रो अर्णवः।समुद्रादर्णवादधि।संवत्सरोऽजायताहोरात्राणि विदधद्विश्वस्यमिषतोवशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" इति । भाष्यम्—ऋतं सत्यसंकल्पः, सत्यं यथार्थभाषणम् । अभीद्धादभितः प्रकाशमानात्परमेश्वरादधिजायते । अधिकत्वेनोत्कर्षेण जायते प्रथमं जगत्स्रष्टव्यमिति संकल्पः । अनन्तरं बहुस्यां प्रजायेयेति सत्यप्रतिज्ञा समुत्पन्नेत्यर्थः। किंभूतादभीद्धात्तपसस्तपोरूपात् सृष्ट्यर्थं लेपं कृतवतः । "स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा"इति श्रुतेः । ततो रात्रिरजायत रात्रिशब्देन काल उपलक्षितः सृष्टेर्निमित्तभूतः कालोऽप्याविर्भूतः । ततोऽनन्तरं समुद्याति व्याप्नोति समुद्र आकाशदिगादिपदार्थ आसीत् । ततोऽर्णवः सागर आसीत् । ततः पूर्वोक्तप्रकारेण रूपकालात्मसंवत्सरः सृष्ट्यादौ तावदहोरात्रनिमित्तभूतः समयोपाधिरूपः संवत्सरात्मकः प्रजापतिरजायत "स एव संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल" इति श्रुतेः । ततोऽहोरात्रिकं धाता स्रष्टा यथापूर्वं प्राचीनदिनादौ यथाऽकल्पयत्तथैवाद्यतनेदिनादावकल्पयत् कल्पितवान् । किं तत् । अहोरात्राणि तत्कारणीभूतौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवं पृथिवीमन्तरिक्षमाकाशं स्वः स्वर्लोकं च । किंभूतः, मिषतो जागरादौ पश्यतो विश्वस्य सर्वलोकस्य वशी वशवर्ती । स्वत एव यथापूर्वं दर्शयतीत्यर्थः । अनया दृश्यप्रपञ्चस्य काल्पनिकत्वमुपपादितम् । तथा "नवो नवो भवति जायमानोऽह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रम" इति । भाष्यम्—जायमानः प्रादुर्भूतोऽह्नांकेतुः सूर्य उषसां प्रातःकालानामग्रमुदयाचलमस्तकमेत्य प्राप्य नवो नवो भवति नवीन एवोत्पद्यते । तथा कण्वोपनिषत्सु "अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उश्व" इति । भाष्यम्—पूर्वश्रुतौ चक्षुरादिकमात्मानुभवेनोपयुज्यते किं त्वसदेवविषयीकरोतीत्यत्रोपपत्तिश्रुतिरेव दर्शयति तदेष श्लोको भवतीति । तत्तत्रार्थे एष श्लोको वेदोपजीव्यः प्रसिद्धो मन्त्रोऽस्तीत्याह सूर्य

इति । सूर्यो यत्रास्तं गच्छति यतश्चोदयं प्राप्नोति तत्किं वस्त्विति विचार्यमाणे एष सूर्यः प्राणान् मुख्यप्राणात् सूत्रात्मनः सकाशादुदेति उदयं प्राप्नोति । ततस्तस्मिन् प्राणेऽस्तमेति लयं प्राप्नोति । एवं सति द्योतयन्त्यर्थान् प्रकाशयन्ति देवाश्चक्षुराद्यास्तमुदयास्तलक्षणं धर्मं नैसर्गिकं चक्रिरे मेनिरे । कथं स एव सूर्योऽद्य समुदितस्तथा स एव श्व उत्तरदिन इति । अत्रैतदुक्तं भवति प्रत्यहमनुभूयमानौ सूर्योदयास्तौ न पारमार्थिकौ किं त्वापेक्षिकौ नेत्रगतावुदयास्तौ सूर्ये कल्प्येते न वस्तुतो नह्यहमुदितोऽस्तमितो वेत्ति सूर्यो वेत्ति। तदुक्तम् 'विचार्यमाणे तरणाविवाहनि' इति ।एवं सत्युदितानुदितहोमव्यवस्थाप्यापेक्षिकी ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥
राऽत्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थम् अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्च वशो भूतग्रामो भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह॑ भूतग्राम इति । भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्प आसीत् स एवायं नान्यो भूत्वा पुनरहरागमे प्रलीयते पुनः पुना राऽत्र्यागमेऽहःक्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति जायते स एवाहरागमे ॥ १९ ॥

आ० टी० । ननु प्रबोधकाले ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मादन्यो भूयो भूयो ब्रह्मणोऽहरागमे भूत्वा पुना रात्र्यागमे परवशो विनश्यति तदेवं प्रत्यवान्तरकल्पं भूतग्रामविभागो भवेदित्याशङ्क्यानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह **अकृतेति** । प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्य भिन्नत्वे सत्यकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमैक्यमास्थेयमित्यर्थः । यदि स्थावरजङ्गमलक्षणप्राणिनिकायस्य प्रतिकल्पमन्यथात्वं तदेकस्य बन्धमोक्षान्वयिनोऽभावात् काण्डद्वयात्मनो बन्धमोक्षार्थस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफला प्रसज्येतातस्तत्साफल्यार्थमपि प्रतिकल्पं प्राणिवर्गस्य नवीनत्वानुपपत्तिरित्याह **बन्धेति** । कथं पुनर्भूतसमुदायोऽस्वतन्त्रः सन्नवशो भूत्वा प्रविलीयते तत्राह **अविद्यादीति** । आदिशब्देनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । यथोक्तं क्लेशपञ्चकं मूलं प्रति प्रतिलभ्य कल्पं प्रतिलभ्य धर्माधर्मात्मककर्मराशिरुद्भवति तद्वशादेवास्वतन्त्रो भूतसमुदायो जन्मविनाशावनुभवतीत्यर्थः । प्राणिनिकायस्य जन्मनाशाभ्यासोक्तेरर्थसिद्धमर्थमाह **इत्यत इति** । संसारे विपरिवर्तमानानां प्राणिनामस्वातन्त्र्यादवशानामेव जन्ममरणप्रबन्धसंबन्धादलमनेन संसारेणेति वैतृष्ण्यं तस्मिन् प्रदर्शनीयं तदर्थं चेदं भूतानामहोरात्रमावृत्तिवचनमित्यर्थः, समनन्तरवाक्यमिदमा परामृश्यते । रात्र्यागमे लयमनुभवतोऽहरागमे च प्रभवं प्रतिपद्यमानस्य प्राणिवर्गस्य तुल्यं पारवश्यमित्याशयवानाह **अह्न इति** ॥ १९ ॥

प० टी० । एवं ये जीवास्तावद्रात्र्यागमेऽव्यक्ते स्वकारणे लीना भवन्ति त एव पुनर्दिवसारम्भे देहधारिणो भवन्तीत्याह **भूतग्राम इति** । यो भूतग्रामो रात्र्यागमे स्वकारणेऽव्यक्ते लीयमानोऽभूत् स एवायं दिनादौ भूत्वा भूत्वा भूयः प्रादुर्भावं प्राप्य पुना रात्र्यागमे प्रलीयतेऽवशः कर्मपरतन्त्रः सन् । पुनरहरागमे प्रभवति देहधारित्वमवलम्बते । तदुक्तमकुलागमे 'बहिर्मुखं पश्यति

१ चेदमुच्यते तदाह—पा० लि० ।

दृश्यजातमन्तर्मुखं पश्यति चित्स्वरूपम् । मध्ये तयोः स्वप्नमया हि सृष्टिरनादिरेवं मनसः स्वभावः' इति ॥ १ ॥ टिप्पणिकासु । 'अनिर्मिताः केन चिदीश्वरेण स्वाप्नाः पदार्थाः प्रभवन्त्यकस्मात् । तस्मिन् क्षणे तज्जनितो जनस्य सत्यानुभूत्या सुखदुःखभोगः । अनिर्मितः पूर्ववदाविरास्ते तद्वत्प्रपञ्चः स च जागरादौ । आसीत्पुरा चास्तमितः सुषुप्तावनादिसंस्कारवशं हि चेतः' इति ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ॥
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यते पर इति । अनेन योगमार्गेणेदं गन्तव्यमिति परस्तस्मादिति परो व्यतिरिक्तोऽभिन्नः कुतस्तस्मात् पूर्वोक्तादव्यक्तात्, तुशब्दोऽव्यक्ताक्षरस्य विवक्षितस्य व्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः, भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचरः परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्ताद् भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तादन्यो विलक्षणो भाव इत्यभिप्रायः । सनातनश्चिरंतनो यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

आ० टी० । अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रम्य तदनुपयुक्तं किमिदमन्यदुक्तमित्याशङ्क्य वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थसंगतिमाह **यदुपन्यस्तमिति** । अक्षरस्वरूपे निर्दिदिक्षिते तस्मिन् पूर्वोक्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यादित्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायत्वेनेत्याह **अनेनेति** । गन्तव्यमिति योगमार्गोक्तिरुपयुक्तेति शेषः, पूर्वोक्तादव्यक्तादिति संबन्धः । परशब्दस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्षण्यमुक्त्वा पुनरन्यशब्दप्रयोगात् पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह **व्यतिरिक्तत्व इति**। तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितं यतो भिन्नेष्वपि भावभेदेषु सालक्षण्यमालक्ष्यते ततश्चाव्यक्ताद्भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणस्तेन सादृश्यमाशङ्कते तन्निवृत्त्यर्थमन्यपदमित्यर्थः, यद्वा परशब्दस्य प्रकृष्टवाचिनो भावविशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिशङ्कैव नास्तीति द्रष्टव्यम् । अनादिभावस्याक्षरस्याविनाशित्वमर्थसिद्धं समर्थयते **यः स भाव इति** । सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति स तु विनाशहेत्वभावान्न विनष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥ २० ॥

प० टी० । अथ सर्वकारणीभूतस्य परमेश्वरस्य सकलव्यवहारातीतस्य शाश्वतत्वमाह **पर इति** । तस्मात्कार्यकरणसंघातरूपादव्यक्तात्सकाशात्पर उत्कृष्टस्तत्कारणीभूतस्तस्मादन्यस्तद्विलक्षणश्चाव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरः सनातनोऽनादिर्यो भावश्चालकः पदार्थोऽस्ति स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति "योऽवशिष्यते सोऽस्म्यहम्" इति स्मृतेः । तदुक्तमथर्ववल्लीषु । 'इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात्परः पुरुषो व्यापको लिङ्ग एव च । यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति' इति । ऋक्शाखायामपि— 'अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु । नानाहनूविभृते संभरेते असिन्वती बप्सती भूर्यत्त ' इति । भाष्यम्—अस्य महतः सर्वोत्कृष्टस्य महित्वं व्यापकत्वम् अपश्यमद्राक्षम् । किंभूतस्य मर्त्यासु मरणधर्मिकासु विक्षु प्रजास्वमर्त्यस्य सनातनस्य येनेत्यध्याहारः । येन महित्वेन कृत्वा नानाहनूभा-

णिनामुत्तरावरे हनू शिप्रे विभृते भरणकृते दन्तैः संभेरेते परिपूर्णे असिन्वती जिह्वया ग्रासं कलयन्त्यौ वप्सती दन्तैश्चूर्णयन्त्यौ भूरि यथा भवति तथा अत्तो भक्षयन्त्यौ गिलन्त्यौ । अचेतननानाशरीरेषु यद्भक्षणादि कर्म तदन्तर्गतेनैकेनैव पुरुषेणेत्यर्थः ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिं यं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय तद्धासस्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । यथोक्तेऽव्यक्ते भावे श्रुतिसंमतिमाह **अव्यक्त इति** । तस्य परमगतित्वं साधयति **यं प्राप्येति** । योऽसावव्यक्तो भावोऽत्र दर्शितः स " येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् " इत्यादिश्रुतावक्षर इत्युक्तस्तं वाक्षरं भावं परमां गतिं "पुरुषान्न परं किं चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इत्याद्याः श्रुतयो वदन्तीत्याह **योऽसाविति** । परमपुरुषस्य परमगतित्वमुक्तं व्यनक्ति **यं भावमिति** । " तद्विष्णोः परमं पदम् " इति श्रुतिमत्र संवादयति **तद्धामेति** ॥ २१ ॥

प० टी० । अथाविनाशित्वे प्रमाणं दर्शयति **अव्यक्त इति** । योऽयं पूर्वमव्यक्तः सनातनो भाव उक्तः सोऽक्षर इत्युच्यते । न क्षरतीत्यक्षरस्तमक्षरं परमां गतिमाहुः । तं कम्, यं प्राप्य योगिनो न निवर्तन्ते तन्ममैवं परमं सर्वोत्कृष्टं धाम स्वरूपम् । मयि ज्ञाते तज्ज्ञातमित्यर्थः ॥२१॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

तल्लब्धेरुपाय उच्यते पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ परो निरतिशयो यस्मात् पुरुषान्न परं किंचित् स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयानन्ययात्मविषयया यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

आ० टी० । ननु व्यक्तादतिरिक्तस्य तद्विलक्षणस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिदसाधारणो हेतुरेषितव्यो यस्मिन् प्रेक्षापूर्वकारी तत्प्रेक्षया प्रवृत्तो निर्वृणोति तत्राह **तल्लब्धेरिति** । परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषणद्वयमुदाहरति **यस्येति** । निरतिशयत्वं विशदयति **यस्मादिति** । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भक्तिर्भजनम् । सेवाप्रदक्षिणप्राणायामादिलक्षणां तां व्यावर्तयति **ज्ञानेति** । उक्ताया भक्तेर्विषयतो वैशिष्ट्यमाह **अनन्ययेति** । कोऽसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तत्प्राप्तौ पर्याप्तेत्याशङ्क्योत्तरार्धं व्याचष्टे **यस्येति** । कथंभूतानां तदवस्थत्वं तत्राह **कार्यं हीति** । "स पर्यगाद्" इति श्रुतिमाश्रित्याह **येनेति** ॥ २२ ॥

प० टी० । अथ तमेव विशिनष्टि **पुरुष इति** । स एव पर उत्कृष्टः पुरुषः " एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः " इति श्रुतेः । स चाहं पुरुषेऽनन्ययाव्यभिचारिण्या भक्त्या लभ्यः ।

पुनः स क इत्याह । यस्यान्तर्यन्मध्ये सर्वाणि भूतानि सन्ति तथा येन सर्वमिदं दृश्यजातं तादात्म्यभावेन ततं विस्तारितं जले तरङ्गा इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां तद्ब्रह्मप्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते। आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः। यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन् काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्मावृत्तिं तद्विपरीतां चैव, योगिन इति कर्मिणश्चोच्यन्ते कर्मिणस्तु गुणतः ‘कर्मयोगेन योगिनाम्’ इति विशेषणात् तत्र विभज्यन्ते योगिनः, यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता मृता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

आ० टी० । ननु ज्ञानायत्ता परमपुरुषप्राप्तिरुक्ता न च ज्ञानं मार्गमपेक्ष्य फलाय कल्पते विदुषो गत्युत्क्रान्तिनिषेधश्रुतेस्तथाच मार्गोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य सगुणाशरणानां तदुपदेशोऽर्थवानित्यभिप्रेत्याह **प्रकृतानामिति** । वक्तव्य इति यत्र काल इत्याद्युच्यत इति संबन्धः । स चेद्वक्तव्यस्तर्हि किमित्यध्यात्मादिभावेन सविशेषं ब्रह्म ध्यायतां फलाप्तये मूर्धन्यनाडीसंबद्धे देवयाने पथ्युपास्यत्वाय वक्तव्ये कालो निर्दिश्यते तत्राह **विवक्षितेति** । सोऽर्थो मार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तिरित्यर्थः । पितृयानमार्गोपन्यासस्तर्हि किमिति क्रियते तत्राह **आवृत्तिमिति** । मार्गान्तरस्यावृत्तिफलत्वादस्य चानावृत्तिफलत्वात्तदपेक्षया महीयानयमिति स्तुतिर्विवक्षितेति भावः। योगिन इति ध्यायिनां कर्मिणां च तन्त्रेणाभिधानमित्याह **योगिन इति** । कथं कर्मिषु योगिशब्दो वर्ततामित्याशङ्क्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह **कर्मिणस्त्विति** । गुणतो योगिन इति संबन्धः । तत्रैव वाक्योपक्रमस्यानुकूल्यमाह **कर्मयोगेनेति** । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचक्षाणो वाक्यार्थमाह **यत्रेति**। योगिनो ध्यायिनोऽत्र विवक्षिताः, ये आवृत्तावधिकृता योगिनः कर्मिण इति विभागः । कालप्राधान्येन मार्गद्वयोपन्यासमुपक्रम्य तमेव प्रधानीकृत्य देवयानं पन्थानमवतारयति **तं कालमिति**॥ २३ ॥

प० टी० । अथ ‘यं प्राप्य न निवर्तन्ते’ इति पूर्वमुक्तं तत्र मदुपासकानां योगिनां च पुनरावृत्त्यनावृत्त्युपलक्षकं तारतम्यभावेन मार्गद्वयमस्तीत्याह यत्रेति । भो भरतर्षभ योगिनो यत्र यस्मिन् काले प्रयातास्त्यक्तदेहाः सन्तोऽनावृत्तिमपुनर्जन्मावृत्तिं च पुनर्जन्म यान्ति प्राप्नुवन्ति तं कालं वक्ष्यामि ॥ २३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

तं कालमाह अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी अथ वा अग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते

भूयसां तु निर्देशो यत्र काले तं कालमित्याम्रवणवत्, यथाहर्देवताहरभिमानिनी शुक्लः शुक्लपक्षदेवता तथा षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्यायस्तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासका ब्रह्मोपासनपरा जनाः क्रमेणेति वाक्यशेषो, न हि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः। ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः॥ २४॥

आ० टी०। यथोपक्रमं व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति **अथ वेति**। कथं तर्हि देवतानामभिनेत्रीणां ग्रहणे कालप्राधान्येन निर्देशः श्लिष्यते तत्राह **भूयसां त्विति**। मार्गद्वयेऽपि कालाद्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यन्ते कालाभिमानिनीनां भूयस्त्वात् कालशब्देन सर्वासां देवतानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वा कालकथनमित्यर्थः। यथाम्राणां भूयस्त्वाद्विद्यमानेष्वपि द्रुमान्तरेषु आम्रैरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह **आम्रेति**। ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दैरुपादानसंभवे किमिति देवताग्रहणमित्याशङ्क्यातिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति[1] न्यायेनोत्तरमाह **इति स्थित इति**। तेषामग्न्यादीनां समीपमिति समीप्ये तत्रेति सप्तमी। ब्रह्म कार्योपाधिकं परं वा ब्रह्म परंपरया मुक्त्यालम्बनमत एव क्रमेणेत्युक्तम्। निर्गुणमप्रपञ्चं ब्रह्मास्मीति विद्यावतो व्यवच्छिनत्ति **ब्रह्मोपासनेति**। ननु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वार्थं परब्रह्मविदामेवेयं गतिरुच्यते न बादर्यधिकरणविरोधादित्याह **न हीति**॥ २४॥

प० टी०। तत्र प्रथमं स्वोपासकानामवसानेऽर्चिर्मार्गमाह **अग्निरिति**। तत्रार्चिर्मार्गोपलक्षकाः पञ्च सन्ति। तत्र संस्काराग्निर्द्वेधा दीप्तो धूमितश्च। एवमर्चिर्मार्गे दीप्तोऽग्निः। तत्र श्रुतिः—"अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठं ते नम उक्तिं विधेम" इति। भाष्यम्—तत्र मुमुक्षुर्यावज्जीवमग्निशुश्रूषया प्रसादितमग्निं स्वनिर्याणे प्रार्थयते। भो देव दीप्यमानाग्ने अस्मान् सुपथार्चिर्मार्गेण नय। किमर्थं, राये मुक्तिलक्षणाय धनाय। तथा भो विद्वन् ज्ञानवन् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि देहीत्यध्याहारः। अथास्मिन्नर्थेऽस्मज्जुहुराणमस्मत्प्रतिबन्धकमेनः पातकं युयोधि नाशय। इतः परं ते तुभ्यं भूयिष्ठां मनोवाक्कायैः कृतामन्ते निर्याणे नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं विधेम। यथोत्क्रमणसमये ज्योतिः प्रकाशकं रूपम्। श्रुतिरपि—"तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा" इति। स्पष्टार्थम्। तथाहरादीनां त्रयाणामर्चिर्मार्गोपलक्षणानां कालोपाधीनामहःशुक्लपक्षोत्तरायणानामभिमानिन्यो देवताः सन्ति ता एवोत्तरोत्तरमर्चिर्मार्गप्रापका भवन्ति तत्रार्चिर्मार्गे प्रयाता ब्रह्मविदो जीवास्त्यक्तदेहाः सन्तो ब्रह्म गच्छन्ति। अत्र शातपथी श्रुतिः—"ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति" इति। भाष्यम्—अरण्ये वानप्रस्थदशां प्राप्ताः श्रद्धागुरुशास्त्रविश्वासाः सत्यं ब्रह्मोपासते तेऽर्चिर्मार्गेऽधिकारिणो भवन्ति। तमेव मार्गमाह। अर्चिस्तेजोऽहर्दिनमापूर्यमाणपक्षः शुक्लपक्षः मकरसंक्रमादितः षण्मा-

1 अतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्-अ० ४। पा० ३। सू० ४। शाङ्कर ब्रह्म० प्रष्टव्यम्।

सान् आदित्यः सूर्य उदगेति तदुत्तरायणं तेभ्यो मासेभ्यो देवलोकं तस्मादादित्यलोकं तस्मादपि वैद्युतं विद्युल्लोकं तस्मादपि मानसः पुरुषो लिङ्गदेहावृतो जीवो ब्रह्मलोकान् सत्यलोकान् गमयति प्राप्नोति। ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा उत्कृष्टास्तत्त्वज्ञानवन्तः परावतो दूरदेशादागता ये वसन्ति तेषामिह संसारे न पुनरावृत्तिरस्ति। ब्रह्मलोकप्राप्तावप्युत्पन्नतत्त्वज्ञानिन एव न परावर्तन्त इत्यर्थः। इदं देवयानम् ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूम इति। धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी च देवता तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिस्तत्फलमिष्टादिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयादिह निवर्तते पुनः ॥ २५ ॥

आ० टी०। प्रकृतं देवयानं पन्थानं स्तोतुं पितृयानमुपन्यस्यति **धूम इति**। अत्रापि मार्गचिह्नानि भोगभूमिं च व्यवच्छिद्यातिवाहिकदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते **धूमेत्यादिना**। तत्रेति सप्तमी पूर्ववदेव सामीप्यार्था, इष्टादीत्यादिशब्देन पूर्तदत्ते गृह्येते। कृतात्ययेऽनुशयवानिति न्यायं सूचयति **तत्क्षयादिति**। आरोहावरोहयोरभ्यासवाचिना पुनःशब्देन संसारस्यानादित्वं सूच्यते ॥ २५ ॥

प० टी०। अथ पितृयानमाह **धूम इति**। पूर्वोक्तमार्गाद्विपरीते धूममार्गे रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनाभिमानिदेवताभिः पितृलोकं प्राप्यते ततस्तत्रारोहणमार्गेण योगी चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य पुनरवरोहणमार्गेण निवर्तते पुनरावर्तते। श्रुतिरपि—"अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूकम्। भाष्यम्—तत्र **चन्द्रमिति**। चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति देवानामन्नत्वेन परिणमन्ति। यथा देवाः सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति मन्त्रेण भक्षयन्ति तथैनानपि भक्षयन्ति ततस्तेषां भक्षितानां यदा तत्पर्यवेत्यवरोहणमार्गेण निष्क्रमणं भवति अथ तदाकाशमभिनिष्पद्यन्ते अन्तरिक्षलोके प्रादुर्भवन्त्याकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं तत्रान्नमोषधीत्वं प्राप्य ते एवममुना प्रकारेणानुवर्तन्ते कीटादियोनिं प्राप्नुवन्ति ततोऽप्यधमाधमयोनिं गच्छन्ति। तैत्तिरीयकेऽपि—"प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम्। सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रतितिष्ठ शरीरैः" इति भाष्यम्—पूर्वे योगिनः प्रजानन्तस्तत्त्वज्ञानवन्तोऽङ्गेभ्यःशरीरेभ्यः पर्याचरन्तमुद्गच्छन्तं प्राणं प्रतिगृह्णन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति स्वेच्छया देहं त्यजन्ति। भो चेतस्त्वं तु देवयानैः पथिभिरर्चिरादिमार्गैः सुवर्गं स्वर्गं सत्यलोकं याहि, अथ वा तत्कर्तुमशक्तश्चेत्तर्हि कर्मणा पितृलोकेप्सुः पितृयानेन कृत्वा पुनः शरीरैरवरोहणमार्गप्राप्तैरोषधीषु प्रतितिष्ठ अन्नत्वेनपरिणतो भव परं तूभयमार्गपरिभ्रष्टो मा भवेत्यर्थः। ऋक्शाखायामपि "द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च" इति। भाष्यम्—पितृणां देवानामुतापि मनुष्याणां द्वे सृती द्वौ मार्गौ देवयानपितृ-

-यानाख्यावहमशृणवमश्रौषम् यद्विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतां द्यां तथा धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीमन्तराद्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेतद्द्वे लोकं पितृलोकं च गच्छंस्ताभ्यां मार्गाभ्यां समेति गच्छति ॥ २९ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा, एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्नित्ये मते अभिप्रेते तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमावृत्तिमन्ययेतरयावर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

आ० टी० । रात्र्यादौ मृतानां ब्रह्मविदामब्रह्मप्राप्तिशङ्कानिवृत्त्यर्थमभिमानिदेवताग्रहणाय मार्गयोर्नित्यत्वमाह **शुक्लेति** । ज्ञानप्रकाशकत्वाद्विद्याप्राप्यत्वादर्चिरादिप्रकाशोपलक्षितत्वाच्च शुक्ला देवयानाख्या गतिस्तदभावाज् ज्ञानप्रकाशकत्वाभावाद्धूमाद्यप्रकाशोपलक्षितत्वादविद्याप्राप्यत्वाच्च कृष्णा पितृयानलक्षणा गतिस्तयोर्गत्योः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । जगच्छब्दस्य ज्ञानकर्माधिकृतविषयत्वेन संकोचे हेतुमाह **न जगत इति** । अन्यथा ज्ञानकर्मोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह **संसारस्येति** । मार्गयोर्यावत् संसारभावित्वे फलितमाह **तत्रेति** । क्रममुक्तिरनावृत्तिः, भूयो भोक्तव्यकर्मक्षये शेषकर्मवशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प० टी० । तदेवं निवृत्तिकर्मोपासनया क्रममुक्तिं तथा काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानन्तरमावृत्तिमुक्त्वेदानीमुपसंहरन्नस्पष्टमाचष्टे **शुक्लकृष्णे इति** । शुक्लार्चिरादिगतिः प्रकाशरूपिणी कृष्णा धूमादिगतिस्तमोरूपिणी एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वते अनादी संमते संसारस्यानादित्वात् । तयोरेकया शुक्लयानावृत्तिं मोक्षं गच्छति । अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन् संसारायैकान्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति न कश्चन कश्चिदपि तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन ॥ २७ ॥

आ० टी० । गतेरुपास्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति **नैते इति** । योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह **तस्मादिति** । ज्ञानप्रकारमनुवदति **संसारायेति** । मोक्षाय क्रममुक्त्यर्थमित्यर्थः । **योगी** ध्याननिष्ठो गतिमपि ध्यायन्नैव मुह्यति केवलं कर्म दक्षिणमार्गप्रापकं कर्तव्यत्वेन न प्रत्येतीत्यर्थः । योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वे नित्यकर्तव्यत्वं सिद्धमित्युपसंहरति **तस्मादिति** ॥ २७ ॥

प० टी० । अथ मार्गज्ञानफलमाह **नैते इति** । भो पार्थ योगी सन्नेते सृती मार्गौ जानन्

काश्चिदपि न मुह्यति सुखबुद्ध्या स्वर्गादिसुखं न कामयते । किं त्वात्मनिष्ठ एव भवति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु भोजनादिसमयेष्वपि योगयुक्तो जीवब्रह्मणोरैक्ये परिणिष्ठितो भव ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

शृणु योगस्य माहात्म्यं वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यदेतेषु पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठायेह योगी परमुत्कृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आ० टी० । श्रद्धाविवृद्ध्यर्थं योगं स्तौति **शृण्विति** । पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिसाहित्यमध्ययनस्य सम्यक्त्वमङ्गोपाङ्गोपेतत्वमनुष्ठानस्य साद्गुण्यं तपसां शास्त्रोक्तानां सुतप्तत्वं मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्यपूर्वकत्वं दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपात्रानुगुणत्वमिदं विदित्वेत्यत्रेदंशब्दार्थमेव स्फुटयति **सप्तेति** । यद्यपि 'किं तद् ब्रह्म' इत्यादौ 'अधियज्ञः कथं कोऽत्र' इत्यत्र प्रश्नद्वयं प्रतिभासानुसारेण कैश्चिदुक्तं तथापि प्रतिवचनालोचनायां द्वित्वप्रतीत्यभावात् प्रकारभेदविवक्षया चशब्दद्वयस्य प्रतिनियतत्वान्न सप्तेति विरुध्यते । न चेदं वेदनं मायान्तकं किंत्वनुष्ठानपर्यन्तमित्याह **सम्यगिति** । प्रकृतो ध्याननिष्ठो योगीत्युच्यते। ऐश्वरं विष्णोः परमं पदं तदेव तिष्ठत्यस्मिन्नशेषमिति स्थानं योगानुष्ठानाद्दशेषफलातिशायि मोक्षलक्षणं फलं क्रमेण लब्धुं शक्यमिति भावः । तदनेन सप्तप्रश्नप्रतिवचनेन योगमार्गं दर्शयता ध्येयत्वेन तत्पदार्थो व्याख्यातः ॥ २८ ॥

इत्यानन्दगिरिकृतगीताटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प० टी० । अथ सर्वोपायापेक्षया ज्ञानयोगिन एवोत्तमपदप्राप्तिर्नान्यस्येत्याह **वेदेष्विति** । वेदेष्वध्ययनादिभिर्यागेषु ज्योतिष्टोमादिषु तपस्सु कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु दानेषु तुलाभारादिषु यद्भूममार्गप्रापकं पुण्यफलं प्रदिष्टं तद्योगी विदित्वा ज्ञानी भूत्वा सर्वमप्यतिक्रम्याद्यं परमुत्कृष्टं स्थानं प्रागुक्तं विष्णोः पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम्—गृह्णात्यात्मप्रकाशान्निजविषयमतोऽध्यात्ममत्रेन्द्रियं स्यात्सूर्याद्यं तत्प्रवृत्ति

प्रजनयति ततश्चाधिदैवंतदुक्तम् । रूपाद्यं चाधिभूतं यदनुगतमनुध्येयमात्मस्वरूपं तेनान्ते तस्य तिष्ठाम्यहमभिमुखमित्यष्टमे स्पष्टमाह ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां सप्तप्रश्नार्थनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इत्यष्टमाध्यायः ॥ ८ ॥

अथ
नवमाध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तस्तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्याविवृत्सयो भगवानुवाच इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्बुद्धौ संनिधीकृत्येदमित्याह, तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः, इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवः सर्वमिति' "आत्मैवेदं सर्वम्" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो "नान्यदथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तज्ज्ञानं किंविशिष्टं विज्ञानसहितमनुभवयुक्तं यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात् संसारबन्धनात् ॥ १ ॥

आ० टी० । अतीतेनागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं वृत्तमनुवदति **अष्टम इति** । नाडी सुषुम्नाख्या धारणाख्येनाङ्गेन युक्तो योगः सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन सहित इत्यर्थः । तत्फलोक्त्यर्थमनन्तराध्यायारम्भमाशङ्क्याह **तस्य चेति** । अग्निरर्चिरित्यादिनोपलक्षितेन क्रमवता देवयानेन यथेति यावत् । ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफललाभादलमनेन मार्गेणेत्याशङ्क्याह **कालान्तर इति**। अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेर्मार्गायत्तत्वात् "नतस्य" इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शङ्कते **तत्रेति** । वृत्तोऽर्थः सप्तम्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थमनन्तराध्यायमुत्थापयति **तदाशङ्केति** । संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षत्वाभावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया बुद्धिसंनिधानादिशब्देन ब्रह्मज्ञानं गृहीतमित्याह **तद्बुद्धाविति** । प्रकृताज्ञानाज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावद्योती तुशब्द इत्याह **तुशब्द इति** । निपातार्थमेव स्फुटयति **इदमेवेति** । तस्मिन्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शयति **वासुदेव इति** । अद्वैतज्ञानवद् द्वैतज्ञानमपि केषांचिन्मोक्षहेतुरित्याशङ्क्याह **नान्यदिति** । द्वैतज्ञानं मोक्षाय न क्षम-

---

१ व्यावृत्तीच्छर्या–पा० । ल७ पु. २ प्राप्य- लि. पु. नास्ति ।

मित्यत्र श्रुतिमुदाहरति अथेति । अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽथशब्दः, अतो द्वैतादन्यथा भिन्नत्वेनेत्यर्थः । विदुस्तत्त्वमिति शेषः । द्वैतस्य दुर्निरूपत्वेन कल्पितत्वात् तज्ज्ञानं रज्जुसर्पादिज्ञानतुल्यत्वान्न क्षेमप्राप्तिहेतुरिति चकारार्थः । असूया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहिताय ज्ञानाधिकृतायेत्यर्थः । ज्ञानं ब्रह्म चैतन्यं तद्विषयं वा प्रमाणज्ञानं तस्य तेनैव विशेषितत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति अनुभवेति । विज्ञानमनुभवः साक्षात्कारस्तेन सहितमित्यर्थः । उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह यज्ज्ञानमिति ॥ १ ॥

प० टी० । एवं पूर्वाध्याये 'भूतग्रामः स एवायम्' इत्यादिवाक्यैर्दृश्यप्रपञ्चजातस्य नश्वरत्वगर्भितं मिथ्यात्वं दर्शयित्वेदानीं तदेवोपपत्त्या दृढीकर्तुं तथा योगवैभवतः स्वस्य सत्यत्वं दर्शयितुं नवमाध्यायप्रवृत्तिः । तत्र प्रथमं वक्ष्यमाणप्रमेयस्यातिरहस्यत्वेन दुर्लभत्वमाह इदमित्यादित्रिभिः । कृपया वक्तुं प्रवृत्ते मय्यनसूयवे देहधारित्वादिदोषदृष्टिरहिताय ते तुभ्यं विज्ञानसहितं ज्ञानं वक्ष्यामि । ज्ञानं शास्त्राचार्योपदिष्टं विज्ञानमनुभवरूपम् । यदिदं गुह्यतममप्रकाश्यप्रमेयं स्वधर्माचरणादि ततोऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपं गुह्यतरं ततोऽपि परमात्मनः साक्षाद्दर्शनं गुह्यतमम् । तदेवाह यदिति । यज्ज्ञात्वाशुभाद्दुःखप्रदात्प्रपञ्चान्मोक्ष्यसे परमात्मप्रतीतौ प्रपञ्चातीतो भविष्यसि ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

तच्च स्तौति राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयत्वाद् दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां राजगुह्यं तथा गुह्यानां राजा पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणानामिदं ब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टतममनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किं च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत् प्रत्यक्षावगममनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं श्येनयाग इव न तथात्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतमेवमपि स्याद् दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानं तत्राल्पायासानां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयाद् व्येतीति प्राप्तौ तत्राहाव्ययं नास्य फलतः कर्मवद् व्ययोऽस्तीत्यव्ययमतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥ २ ॥

आ० टी० । तदाभिमुख्यसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति तच्चेति । ब्रह्मविद्या विद्यानां राजा श्रेष्ठेत्यत्र हेतुमाह दीप्तीति । कुतो ब्रह्मविद्याया विद्यान्तरेभ्यो दीप्त्यतिशयवत्त्वं तदाह दीप्यते हीति । दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके पूजातिरेको ब्रह्मविदामिति भावः । उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति । तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयितव्ये न शास्त्रैकगम्यमिदं ज्ञानं किंतु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किंचेति । प्रत्यक्षमवगम्यमानमस्मिन्निति तथा, यद्वावगम्यत इत्यवगमः फलं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येति दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते । धर्म्यमित्येतद्व्याकरोति अनपेतमिति । धर्मस्येव तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशङ्क्याह एवमपीति । तत्र विषयं विवेकज्ञानं संप्रयोगाद्दुप-

देशापेक्षादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह **यथेति** । अव्ययमितिविशेषणमाशङ्कापूर्वकं विवृणोति **तत्रेत्यादिना** । व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः । ज्ञानस्याक्षयफलत्वे फलितमाह **अत इति** ॥ २ ॥

प० टी० । अथ प्रतिपाद्यप्रमेयस्यापि दुर्लभत्वं तारकत्वं चाह **राजविद्येति** । विद्यानामध्यात्मविद्यानां राजा तथा गुह्यानां गुह्यार्थानां राजातिश्रेष्ठमित्यर्थः । पवित्रं शोधकम् उत्तममुत्कृष्टतमम् आत्मप्राप्तावन्तरङ्गकारणम् प्रत्यक्षावगमम् प्रत्यक्षेण प्रतीत्यावगमयितुं योग्यम् धर्म्यं धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुमनुष्ठातुं सुसुखं सुखेन शक्यम् न तु कायद्रव्यक्लेशजनकम् अव्ययमक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्दधाना इति । ये पुनरश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असुतृपः पापाः पुरुषाः परंतपाप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनावर्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

आ० टी० । आत्मज्ञानाख्ये धर्मे श्रद्धावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह **ये पुनरिति** । आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि **पापेति** । उक्तानामात्मंभरीणां भगवत्प्राप्तिसंभावनाभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याह **मत्प्राप्ताविति** ॥ ३ ॥

प०टी० । एवं चेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ता भवेयुरित्याह **अश्रद्दधाना इति** । अस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठीद्वयम् । इमं धर्ममश्रद्दधाना आस्तिक्यादननुष्ठातारः पुरुषा मामप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि निवर्तन्ते भूयः संसरन्ति ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

इति ज्ञानस्तुत्यार्जुनमभिमुखीकृत्याह मयेति । मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाव्यक्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि न हि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यते, तेषां भूतानामहमेवात्मेत्यतस्तेषु

स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत् संश्लेषाभावेनाकाशस्याप्यन्तरस्तमो ह्यहम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । स्तुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठां महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातुमारभते स्तुत्येति । सोपाधिकस्य व्याप्यसंभवमभिप्रेत्य विशिनष्टि ममेति । अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति करणेति । व्याप्यव्यापकत्वेन जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह तस्मिन्निति । तथापि भगवतो भूतानां चाधाराधेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह न हीति । निरात्मकस्य व्यवहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति । ईश्वरस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः स्यादित्याशङ्क्याह तेषामिति । तस्य तेषु स्थित्यभावं व्यवस्थापयति मूर्तवदिति ॥ ४ ॥

प० टी० । तदेवं वक्तव्यतया प्रस्तुतस्य राजविद्याराजगुह्याख्यधर्मस्य स्तुत्या स्तोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्याम् । इदमिदंत्वेन भासमानं पुनर्जगद्गत्वरं सर्वं नामरूपकर्मात्मकं दृश्यजातं मयाधिकरणरूपेण कृत्वा ततं विस्तारं प्राप्तं । किंभूतेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता ज्ञाता मूर्तिः स्वरूपं यस्यैवंविधेनाज्ञातेन मया निमित्तभूतेन मदज्ञानान्मय्येवाविर्भूतम् अज्ञाततया शुक्त्या-रजतमिवेत्यर्थः । तदुक्तं वासिष्ठे—'मदज्ञानोदितं विश्वं मय्येव लयमागतम्' इति । अथ मयेतितृतीयया परमात्मनो जगत्कारणत्वे प्राप्ते तद्व्यतिरेकेण निषेधयति मत्स्थानीति । कारणं हि कार्यमभिव्याप्य तिष्ठतीति न्यायेन यद्यपि सर्वभूतानि मयि तिष्ठन्तीति प्रतिभाति तथापि तेषु भूतेष्वहं न व्यवस्थितः । यथा यद्यपि शुक्तौ रजतं प्रतीयते तथापि रजते शुक्त्यंशो न प्रतीयते । यदि प्रतीयेत तर्हि संभ्रम एव न स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

नेति । न ह्यसंसर्गि वस्तु क्व चिदाधेयभावेनावस्थितं भवत्यत एवासंसर्गित्वान्मम न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिघटनं मे ममैश्वरं योगमात्मानमीश्वरस्येदमैश्वरं माहात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादसंगतां दर्शयति "असंगो न हि सज्जते" इति इदं चाश्चर्यमन्यत् पश्य भूतभृदसंगोऽपि सन् भूतानि बिभर्ति न च भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद् भूतस्थत्वानुपपत्तेः। कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुस्मरन् व्यपदिशति ममात्मेति। न पुनरात्मन आत्मान्य इति लोकवदजानंस्तथा भूतभावनो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

आ० टी० । संश्लेषाभावेऽपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति । परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावेऽपि भूतानां तत्र स्थितिरास्थितेति कुतोऽसंगत्वं तत्राह अतएवेति । न चेत्यत्र चकारोऽवधारणार्थः । भूतानामीश्वरेणैव स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति । आत्मनोऽसंगत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति। असङ्गश्चेदीश्वरस्तर्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथं च तथोक्तांश्च मत्स्थानीति तद्विरुद्धमुदीरितमित्याशङ्क्याह इदंचेति । तर्हि भूतसंबन्धः स्यादिति नेत्याह न चेति । यथोक्तेन

न्यायेन असङ्गत्वेनेति यावत्, असङ्गतया वस्तुतो भूतासंबन्धेऽपि कल्पनया तदविरोधान्न मिथोविरोधोऽस्तीति भावः । आत्मनः सकाशादात्मनोऽन्यत्वायोगात् कुतः संबन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह **असाविति**। यथा लोको वस्तुतत्त्वमजानन् भेदमारोप्य ममायमिति संबन्धमनुभवति न तथेह संबन्धव्यपदेश आत्मनि स्वतो भेदाभावादतो भेदेऽसत्येव लोके संबन्धबुद्धिदर्शनमनुसरन् भगवानात्मनो देहादिसंघातं विभज्याहङ्कारं तस्मिन्नारोप्य असौ ममात्मेति भेदं व्यपदिशति तथा च संघातस्य ममेति व्यपदेशात्ततो निकृष्टस्य स्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशान्न भूतस्थोऽसावित्यर्थः । पूर्वोक्तासंगत्वाङ्गीकारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह **तथेति** ॥ ५ ॥

प० टी० । अथैतदेव प्रकटयन्नाह **न चेति** । च परं भूतानि मत्स्थानि न भवन्ति । तथा च पूर्वं मत्स्थानि सर्वभूतानीति यदुक्तं तत्र नेति निषेधेन प्रातिभासिकत्वं द्योतितम् । तथा च भ्रमनिवृत्तिकाले शुक्तिकायां रजतं नास्त्येव । तदुक्तम् 'सौम्याम्भसि यथा वीचिर्न चास्ति न च नास्ति च। तथा जगद्ब्रह्मणीदं शून्याशून्यपदं गतम्' इति । अथाधिकरणं विना भ्रमोत्पत्तिर्नास्तीत्याह **पश्येति** । दृश्यजाते प्रतीतेऽपि मे ऐश्वरं योगमीश्वरेण सह जात ऐश्वरो योग आध्यासिकः संबन्ध इति पश्य । तदेवाह **भूतभृदिति** । ममात्मा मत्स्वरूपं भूतभृदधिकरणरूपेण भूतानि बिभर्ति परं न भूतस्थोऽसंगत्वात् । न ह्याकाशे भूतानि तिष्ठन्त्याकाशो वा भूतेष्विति केनापि प्रतीयते । तथा ममात्मा भूतभावनो भूतानि भाव्यन्ते कल्प्यन्ते यस्मिन् स तथा ॥ ५ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह **यथेति** । यथा लोके आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान् परिमाणतस्तथाकाशवत् सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानि मत्स्थानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

आ० टी० । सृष्टिस्थितिसंहाराणामसंगात्माधारत्वं 'मया ततमिदम्' इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्तोऽर्थस्तद्दृष्टान्तेनोपपादयन्नादौ दृष्टान्तमाहेति योजना । सदेत्युत्पत्तिस्थितिसंहारकालो गृह्यते । आकाशादेर्महतोऽन्याधारत्वं कथमित्याशङ्क्याह **महानिति** । तथा सर्वगामित्वात् परिमाणतो महान् वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथाकाशादीनि महान्त्यपि सर्वाणि भूतान्याकाशकल्पे पूर्णे प्रतीच्यसंगे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

प० टी० । अथासंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेन द्रढयति **यथेति** । अवकाशं विनावस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशस्थितो महान् सर्वगोऽपि वायुर्निरवयवेनाकाशेन सह न संश्लिष्यते । तथा सर्वाणि भूतानि मयि वर्तमानान्यपि मयि न संश्लिष्यन्ते इत्युपधारय जानीहि । तदुक्तम् - 'यथा विशुद्ध आकाशे सहसैवाभ्रमण्डलम् । भूत्वा विलीयते तद्वदात्मनीहाखिलं जगत्' इति ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थितिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये ब्राह्मे प्रलयकाले पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परमवशीकृतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

आ० टी० । आकाशे वाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोऽन्यत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्क्याह **एवमिति**। प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति **त्रिगुणात्मिकामिति** । सा चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह **अपरामिति** । तस्याश्चेश्वराधीनत्वेनास्वातन्त्र्यमाह **मदीयामिति** । प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति चेदुत्पत्तिकालेऽपि ततस्तेषामुत्पत्तेरीश्वराधीनत्वं भूतसृष्टेन स्यादित्याशङ्क्याह **पुनरिति** ॥ ७ ॥

आ० टी० । तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपयुक्तेत्याशङ्क्याह **एवमिति** । संसारस्यानादित्वद्योतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तम् । भूतसमुदायस्याविद्यास्मितादिदोषपरवशत्वे हेतुमाह **स्वभाववशादिति** ॥ ८ ॥

प० टी० । तदेवासंगत्वेऽपि जगत्कारणत्वं जगतश्च मिथ्यात्वसहचरितं नश्वरत्वं मायया कृत्वा भवतीत्याह **सर्वभूतानीति द्वाभ्याम्** । भो कौन्तेय कल्पक्षये कल्पप्रलये सर्वभूतानि मामिकां मत्संबन्धिनीं प्रकृतिं यान्ति । तथा कल्पादौ पुनस्तानि विसृजामि कुतः प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तस्वभावबलात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

तर्हि तस्यैव परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादितीदमाह भगवान् न च मामिति । न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासीनं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित् तद्वदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसंसक्तं फलसंगरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मस्वतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलसंगाभावश्चाबन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

आ० टी० । यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावादविद्यातन्त्रं विषमं विदधासि तर्हि तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते **तर्हीति** । तत्रेति सप्तम्या परमेश्वरो निरुच्यते । ईश्वरस्य फलसंगाभावात् कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासंबन्धवदीश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्माद्यसंबन्धे कारणमित्याह **अतोऽन्यस्येति** । यदि कर्मसु कर्तृत्वाभिमानो वा कस्यचित् कर्मफलसंयोगो वा स्यात्तत्राह **अन्यथेति** ॥ ९ ॥

प० टी० । नन्वेवं नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तवापि जीववद्बन्धः कथं न स्यादित्याह **नचेति** । तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नन्ति । कर्मासक्तिर्हि बन्धहेतुः । अवाप्तसकलकामत्वान्मम नास्ति । किंभूतं मामुदासीनवदासीनं वर्तमानम् । ननूदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरत उदासीनवदित्युक्तम् ॥ ९ ॥

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यते तत्परिहारार्थमाह मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्माध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिकाविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति साक्षिमात्रेण हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्य इदं ज्ञास्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठावसानेनैव योऽस्याध्यक्षः । "परमे व्योमन्" इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंबन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् किं निमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने "कोऽद्धा वेद क इह प्रावोचत् कुत आयातः कुत इयं विसृष्टिः" इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो, दर्शितं च भगवताज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

आ० टी० । ईश्वरे स्रष्टृत्वमौदासीन्यं च विरुद्धमिति शङ्कते **तत्रेति** । पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः । विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयाति **तदिति** । तृतीयाद्वयं समानाधिकरणमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे **मयेत्यादिना** । प्रकृतिशब्दार्थमाह **ममेति** । तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति **त्रिगुणेति** । पराभिप्रेतं प्रधानं व्युदस्यति **अविद्येति** । साक्षित्वे प्रमाणमाह **तथा चेति** । मूर्तित्रयात्मनो भेदं वारयति **एक इति** । अखण्डजाड्यं प्रत्याह **देव इति** । आदित्यवत्तात्स्थ्यं प्रत्यादिशति **सर्वभूतेष्विति** । किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह **गूढ इति** । बुद्ध्यादिवत् परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन-

त्ति **सर्वव्यापीति**। तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह **सर्वभूतेति**। तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसंबन्धित्वं स्यात्तत्राह **कर्मेति**। सर्वाधिष्ठानत्वमाह **सर्वेति**। सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संनिधिर्वात्रोच्यते न केवलं कर्मणामेवायमध्यक्षोऽपि तु तद्वतामपीत्याह **साक्षीति**। दर्शनकर्तृत्वशङ्कां शातयति **चेतेति**। अद्वितीयत्वं केवलत्वम्। धर्माधर्मादिराहित्यमाह **निर्गुण इति**। किं बहुना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः। उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं निमित्तीकृत्य जगदेतत् पौनःपुन्येन सर्गसंहारावनुभवतीत्याह **हेतुनेति**। कार्यवत्कारणस्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं, सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यन्ते। तथापि जगतः स्वर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, नेश्वरायत्तेत्याशङ्क्याह **दृशीति**। न हि दृशा व्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य कापि प्रवृत्तिरिति हिशब्दार्थः। तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति **अहमित्यादिना**। भोगस्य विषयोपलम्भभावासंभवान्नानाविधां विषयोपलब्धिं दर्शयति **पश्यामीति**। भोगफलमिदानीं कथयति **सुखमिति**। विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखं दुःखं चेत्याह **तदर्थमिति**। न च विमर्शपूर्वकं विज्ञानं विनानुष्ठानमित्याह **इदमिति**। इत्याद्या प्रवृत्तिरिति संबन्धः। सा च प्रवृत्तिः सर्वा दृक्कर्मत्वमुररीकृत्यैव विवृणोतीत्युक्तं निगमयति **अवगतीति**। तत्रैव च प्रवृत्तेरवसानमित्याह **अवगतिरवसान इति**। परस्याध्यक्षत्वमात्रेण जगच्चेष्टेत्यत्र प्रमाणमाह **योऽस्येति**। अस्य जगतो योऽध्यक्षो निर्विकारः स परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्नि स्थितो निर्विकारो न परमे प्रकृष्टे हार्दे व्योम्नि स्थितो दुर्विज्ञेय इत्यर्थः। ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण स्रष्टृत्वे स्थिते फलितमाह **ततश्चेति**। किंनिमित्तास्येयं सृष्टिर्न तावद्भोगार्था परस्य परमार्थतो भोगासंबन्धित्वात्तस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यमात्रत्वान्न चान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वान्न च सृष्टिरपवर्गार्था तद्विरोधित्वान्नैवं प्रश्नो वा तदनुरूपं प्रतिवचनं वा संयुक्तं परस्य मायानिबन्धने सर्गे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः। परस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिमुदाहरति **कोऽद्धेति**। तस्मिन् प्रवक्तापि संसारमण्डले नास्तीत्याह **क इहेति**। जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य ज्ञेयत्वमाशङ्क्य कूटस्थात्ततो न सृष्टिर्जातेत्याह **कुत इति**। न हीयं विविधसृष्टिरन्यस्मादपि कस्माच्चिदुपपद्यतेऽन्यस्य वस्तुनोऽभावादित्याह **कुत इति**। कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्याज्ञानाधीनेत्याह **दर्शितं चेति** ॥ १० ॥

प० टी०। अथैतदेवोपपादयति **मयेति**। मयाध्यक्षेणाधिष्ठात्रा कृत्वा प्रकृतिः सचराचरं विश्वं सूयते जनयति। अनेनैव मदधिष्ठानरूपेण हेतुना निमित्तभूतेनेदं जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते। सांनिध्यमात्रेणाधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः। अत्रैतदुक्तं भवति। सत्याश्रयव्यतिरेकेणासत्यावस्थानमेव नोपपद्यते। शुक्तिकया विना रजतस्येवैवं सति रजतोत्पत्तिस्थितिविनाशान् शुक्तिर्न स्पृशति तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः। अथादितो निरूपितार्थे ऋक्शाखीयश्रुतिसंदर्भः—"किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमं स्वित्कथासीत्। यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १ ॥ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नोव्योमापरोयत्। किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भःकिमासीद्गहनं गभीरम् ॥ २ ॥ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अन्हसीत्प्रकेतः। आनीदवा तं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं न परः किं च न स ॥३॥" इति। आसां क्रमेण रावणभाष्यम्—किं स्विदासीदिति पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले जगत्संहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां द्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् किं न किंचिदित्यर्थः। तथारम्भणं कतमं स्विद् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं कतमद्भवेत्तदपि नेत्यर्थः। यद्यपि संभवदारम्भणं कथमासीत्कथमभूत्किं सदसद्वा भवेदित्यर्थः। उभयमपि नोत्पद्यते। सच्चेदद्वैतत्वभङ्गः असच्चेत्तदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात्। "नान्यत्किं च न मिषत्" इत्यादिश्रुतेश्च। यतो यस्मादधिष्ठानादारम्भणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा परमेश्वरो भूमिं जनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत्सृष्टवान्। म-

हिना स्वमहित्वेन । अथैतस्य प्रश्नोत्तरस्य प्रतिपादिकां श्रुतिमाह नासदिति । अनया सृष्टेः प्राङ् निरस्तसमस्तप्रपञ्चलयावस्था निरूप्यते । प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तदसच्छशविषाणवन्नीरूपाख्यं नासीत् । न हि तादृशात्कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति तथा नो सदासीत् । परमार्थसतः परमात्मनोऽन्यत्सदस्तीत्युच्यमाने द्वैतत्वप्रसंगः । नापि व्यवहारसत् अग्रे व्यवहाराभावस्य वक्षमाणत्वात् । तस्मादुभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः । अथ व्यावहारिकसत्त्वं निषेधयति तदानीमिति । लोको रजांस्युच्यत इति यास्कः । अत्र सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एवं व्यवहारसत्ता पृथिव्यादीनामभावादित्यर्थः । तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नासीत् । पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते । व्योम्नः परस्ताद्द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः । अनेन ब्रह्माण्डमपि निषिद्धं भवति । यत एतद्भासमानं भूतजातं पूर्वं नासीत् किं तु शुक्तिकारजतवन्मध्यएवोत्पन्नमिति श्रुत्या निरूपितम् । नत्वासीदिति धातोस्तदानीमित्यव्ययस्य च भूतकालवाचित्वाद्व्योमादीनामसंभवेऽपि किंचित्कालआसीदितिचेन्न आनीदवातमिति श्रुत्या तस्यापि निषेधात् । अतः सकलमपि दृश्यजातं प्राङ्निरूपितसदसद्विलक्षणोपादानकं प्रातिभासिकमिति पर्यवसन्नम् । अथैतस्य ज्ञानैकनाश्यत्वेन प्रातिभासिकत्वं दृढीकुर्वन्नाह किमावरीव इति प्रागुक्तं दृश्यजातं शर्मन्निति शर्मण्यबाधिते ब्रह्मणि किमावरीवः किमावरकं भवति वा नेत्यर्थः । अनेन यत्सदसद्विलक्षणमासीत्तत्स्वाश्रयाव्यामोहकमित्युक्तम् । यथा कुहकस्येन्द्रजालिकस्य गहनं गभीरमक्षोभ्यमम्भस्तेन मायया रचितमम्भो मध्य एवोत्पन्नं सत्कुहकस्यावरकं भवति वा नेत्यर्थः । किं च न मृत्युरिति । तदानीं शर्मणि केवलस्वरूपे मृत्युर्जन्ममरणात्मको बन्धोऽमृतं मोक्षो वा नासीत् । यथा सूर्ये रात्र्या अहश्च प्रकेतो ज्ञानं नास्ति तद्वत् । तर्हि किं त्वानीदिति । एकमवातमप्राणं शुद्धं ब्रह्मैवासीत् । "अप्राणो ह्यमना" इति श्रुतेः । तथा अप्राणमनामगोत्रमिति च । एवं तत्स्वधया स्वस्मिन् ध्रियते कल्पते सा स्वधा तया कृत्वासीत् कर्तृरूपेणासीदित्यत्र आनीदिति धातुः प्रयुक्तः । एवं मायाशबलितं सूत्रात्मसंज्ञमासीदित्युक्तम् । हेतिनिश्चयेन तस्मादन्यत्किं च किमपि नास नासीत् परस्तादग्रेऽवसानेपि तदेव ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवेति । एवं मां नित्यशुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तमवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं ततश्च तस्य ममावज्ञानभावनेनाहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

आ० टी० । सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यमुक्तश्चेत्त्वं तर्हि किमिति त्वामेवात्मत्वेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह **एवमिति** । विपर्यस्तबुद्धित्वं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह **मूढा इति** । भगवतो मनुष्यदेहसंबन्धात्तस्मिन् विपर्यासः संभवतीत्याह **मानुषीमिति** । अस्मदादिवद्देहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति **मनुष्येति** । भगवन्तमवजानतामविवेके मूलाज्ञानं हेतुमाह **परमिति** । ईश्वरावज्ञानात् किं भवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबद्धबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह **ततश्चेति** । भग-

वदवज्ञानादेव हेतोरवजानन्तस्ते जन्तवोवराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थबाह्याः स्युरिति संबन्धः। तत्र हेतुं सूचयति तस्येति। प्रकृतस्य भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावनं पौनःपुन्यं तेना हतास्तज्जनितदुरितप्रभावात् प्रतिबद्धबुद्धय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी० । अथ प्रागुक्तं स्वकीयमध्यक्षत्वं प्रकटयन् जगत्कारणीभूतमायागतं मौढ्यं जीवेष्वनुवर्तत इत्याह **अवजानन्तीति** । मम परमुत्कृष्टं भावं तत्त्वं प्रकटमप्यजानन्तो मूढाः सर्वभूतमहेश्वरं मामवजानन्त्यवमन्यन्ते। महच्छब्देन सर्वभूतनिवासत्वे सति तदन्तर्यामित्वेनेश्वरं नियन्तारं न गणयन्ति। कथमवाङ्मनसगोचरं चिन्मात्रं ज्ञास्यन्तीत्याह । **मानुषीमिति** । किंभूतं मां मानुषीं तनुमाश्रितम्। भक्तानुकम्पया ज्ञातुं सुलभां शुद्धसत्त्वमयीं मनोहारिणीं मनुष्याकारां मूर्तिमधिष्ठायाविर्भूतम्। तदुक्तम् "विश्वप्रकाशमपि योजनषट्सहस्रविस्तारमुक्तमृषिभिर्यदि हार्कबिम्बम्। मर्त्यैर्वितस्तिमितमीक्षत एतदेव पश्यन्ति मर्त्यमिव विश्वविभुं विमूढाः"इति। **श्रुतिरपि ऋग्वेदे**। "मया सोऽन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति यईंशृणोत्युक्तम्। अमन्तवो मां तउपक्षियन्ति श्रुधिश्रुतश्रद्धिवन्ते वदामि" इति। भाष्यम्-अमृणस्य ब्रह्मरूपस्य महर्षेः कन्यावाङ्नाम्नी ब्रह्मरूपिणी वदति। योऽन्नमत्ति स भोक्तृत्वशक्तिरूपया मयैव कृत्वान्नमत्ति तथा यो मनोभिरामं विषयं पश्यति। सादरमवलोकयति यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादिकं करोति य ईं अयं शृणोति स मयैव कृत्वा एवं सति य ईदृशीमन्तर्यामिरूपेणावस्थितामुपकारिणीं न जानन्ति ते मामन्तवोऽमन्यमाना अजानन्तो मद्विषयज्ञानरहिताः सन्त उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण दीना यातायातयातनाभिर्दीना भवन्ति। हे श्रुतविश्रुतसखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु। किं तच्छ्रोतव्यम्। श्रद्धिवं श्रद्धिः श्रद्धा तया युक्तं श्रद्धानेन लभ्यमित्यर्थः। ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते वदामि ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

कथं मोघाशेति । मोघाशा वृथाशा आशिषो येषां ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञाना मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्याद् विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः। किं च ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावम् आसुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि भिन्धि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंवदनशीलाः क्रूरकर्म कुर्वाणा भवन्तीत्यर्थः। "असूर्या नाम ते लोका" इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

आ० टी० । भगवन्तमवजानतां प्रश्नपूर्वकं शोच्यत्वं विशदयति **कथमिति** । भगवन्निन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनार्थवतीत्याह **वृथेति** । ननु भगवन्तो निन्दन्तोऽपि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मानुतिष्ठन्ति, तदनुष्ठानाच्च तेषां प्रार्थनाः सार्था भाविष्यन्तीति नेत्याह **तथेति**।परिभवस्तिरस्करणं, अवज्ञानमनादरणम्। तेषामपि **शास्त्रार्थज्ञानवतां** तद्द्वारा प्रार्थनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याह **तथा मोघेति**। तथापि यौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थनासाफल्यमित्याशङ्क्याह **विचेतस इति** । न केवलमुक्तविशेषण-

वस्वमेव तेषां किंतु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह **किं चेति** । मोहकरीमिति प्रकृतिद्वयेऽपि तुल्यं विशेषणं, छिन्धि भिन्धि पिब खादस्वेति प्राणिहिंसारूपो रक्षसां स्वभावोऽसुराणां स्वभावस्तु न देहि नो जुहुधि परस्वमेवापहरेत्यादिरूपः, मोहो मिथ्याज्ञानम् । उक्तमेव स्फुटयति **छिन्धीति** ॥ १२ ॥

प० टी० । अथ तेषां मूढत्वमेव प्रकटयाति **मोघाशा इति** । मोघा निष्फला क्षुद्रदेवतोपासनया क्षणभङ्गुरा क्षुद्रफलाशा येषां ते, अत एव मद्विमुखत्वान्मोघानि सान्तानि कर्माणि येषां ते, तथा मोघं कुतर्काश्रितं ज्ञानं येषां ते विचेतसो विक्षिप्तचेतसः । अथ सर्वत्र हेतुमाह **राक्षसीमित्यादि** । राक्षसीं तामसीं हिंसाप्रचुरामासुरीं कामक्रोधदर्पबहुलां मोहिनीं बुद्धिभ्रंशकरीं प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताः सन्तो मामवजानन्तीति पूर्वेणान्वयः । तदुक्तम्—' काचिद्वामोहमूर्तिः परपुरुषरता राक्षसी प्रादुरासीत्सा गर्भिण्यर्भकौवं विषममजनयत्पञ्चभूताभिधानम् । यात्येकं नीचमार्गैरतिजडमपरं धावतीतस्ततोऽन्यद्बाह्यान्तःशून्यमन्यद्दहाति तदपरं किं पुनस्तत्समाजे ' इति ॥ १२ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

महेति । ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ता महात्मानस्त्वक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा मां भूतादिं भूतानामाश्रयमादिकारणं वियदादीनां प्राणिनां चादिकारणमाश्रयमव्ययम् ॥ १३ ॥

आ० टी० । के पुनर्भगवन्तं भजन्ते तानाह **ये पुनरिति** । महान् प्रकृष्टो यज्ञादिभिः शोधित आत्मा सत्त्वं येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह **अक्षुद्रेति** । तुशब्दोऽवधारणे । प्रकृतिं विशिनष्टि **शमेति** । अन्यस्मिन् प्रत्येकभूते मयि परस्मिन्नेव मनो येषामिति व्युत्पत्त्या व्याकरोति **अनन्यचित्ता इति** । अज्ञाते सेवानुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ ज्ञात्वा ततः सेवन्त इत्याह **ज्ञात्वेति** । **अव्ययमविनाशिनम्** ॥ १३ ॥

प० टी० । के तर्हि त्वामाराधयन्तीत्याशङ्क्य द्वेधा मदुपासकाः सन्तीत्याह **महात्मान इति** । महान् कामक्रोधजयशील आत्मा मनो येषां ते महात्मानो दैवीं मोक्षसाधनीभूतां प्रकृतिं स्वभावं श्रिताः सन्तोऽनन्यमनसोऽव्यभिचारिण्या भक्त्योपेता मद्भक्ता मां सगुणब्रह्मत्वेन भजन्ति ज्ञानिनस्तु मामव्ययमनाद्यन्तं भूतादिस्थूलप्रपञ्चकारणीभूतं निर्गुणब्रह्मरूपं ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

कथं सततमिति । सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यजन्तश्चेन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं

स्थिरमचाऽचल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

आ० टी० । भजनप्रकारं पृच्छति **कथमिति** । तत्प्रकारमाह **सततमिति** । सर्वेदेति श्रवणावस्था गृह्यन्ते, कीर्तनं वेदान्तश्रवणं प्रणवजपश्च, व्रतं ब्रह्मचर्यादि, नमस्यन्तो मां प्रति चेतसा प्रह्वीभवन्तो भक्त्या परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सन्तः सदा संयुक्ताः ॥ १४ ॥

प० टी० । अथ भक्तानां भजनप्रकारमाह **सततमिति** । सततं निरन्तरं कीर्तयन्तो मन्नामघोषं कुर्वन्तस्तथा दृढव्रता निश्चितसंकल्पाः सन्तो यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो भक्त्या न तु दम्भेन । मद्विभूतीर्मूर्तीर्वा नमस्यन्तो नमस्कारं कुर्वन्तो नित्ययुक्ता नियमवन्त उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते ज्ञानेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चान्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते केचिच्च पृथक्त्वेनादित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते केचिद् बहुधावस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

आ० टी० । उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्सया पृच्छति **ते केनेति** । तत्प्रकारभेदोदीरणार्थं श्लोकमवतारयति **उच्यत इति** । इज्यते पूज्यते परमेश्वरोऽनेनेति प्रकृते ज्ञाने यज्ञशब्दः, ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे । देवतान्तरध्यानत्यागमपिशब्दसूचितं दर्शयति **अन्यामिति** । अन्ये च ब्रह्मनिष्ठामिति यावत् । ज्ञानयज्ञमेव विभजते **तच्चेति** । उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह **केचिच्चेति** । तेषामेवाहं यज्ञः स्मार्तः किंच स्वधाहं पितृभ्यो यद्दीयते तत्स्वधा तथाहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते । प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति **केचिदिति** । बहुप्रकारेणाग्न्यादित्यादिरूपेणेति यावत् ॥ १५ ॥

प० टी० । अथ ज्ञानिनः कथं भजन्त इत्याह **ज्ञानयज्ञेनेति** । अन्ये च ज्ञानयज्ञेन सर्वत्रात्मदर्शनरूपेण मां यजन्त एकत्वेन स्थूलसमष्टिरूपेण पृथक्त्वेनेन्द्रादिविभूतिरूपेण बहुधा सर्वदेहिषु वा मां विश्वतोमुखं विश्वरूपमुपासते । श्रुतिश्च—"हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्" इति । भाष्यम्—एतत्सर्वं व्यष्टिरूपं मिलित्वा ऋतं बृहत् समष्टिरूपं सत्यं ब्रह्मैवास्ति । तदेवाह हंस इति । हंसो जीवो ब्रह्मैव तथा शुचौ ज्ञाने ज्ञेयत्वेनास्तीति शुचिषद् वसुः स्थूलप्रपञ्चरूपो विराडप्यन्तरिक्षसदाकाशे वर्तमानः सोऽपि । यद्वा वसुर्यज्ञः, तथा जुहोतीति होता सोऽपि ब्रह्मैव तथा वेदिषदुत्तरवेद्यां वर्तमानोऽतिथिरग्निः सोऽपि तथा दुरोणे यज्ञार्थस्थापिते द्रोणकलशे वर्तमानं दुरोणसत्, तथा नृषु मनुष्येषु तिष्ठतीति नृषद्वरेषु देवेषु तिष्ठतीति वरसत्, तथा ऋते प्राणे तिष्ठतीति ऋतसद्व्योम्नि तिष्ठतीति व्यो-

मसत्, तथाण्डजा उदकजा जीवा गोजा भूमिजा ऋतजा वायुजा अद्रिजा पर्वतजाश्चेति सर्वं ब्रह्मरूपम् ॥ १९ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ॥
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह अहमिति । अहं श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किं च स्वधान्नमहं पितृभ्यो यद्दीयते तत् स्वधा तथाहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दवाच्यव्रीहियवादिसाधनमथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजं मन्त्रोऽहं यत् पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयतेऽहमेवाज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन् हूयते सोऽप्यग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

आ० टी० । भगवदेकविषयमुपासनं तर्हि न सिध्यतीति शङ्कते यदीति । प्रकारभेदमादाय ध्यायन्तोऽपि भगवन्तमेव ध्यायन्ति तस्य सर्वात्मकत्वादित्याह अत आहेति । क्रतुयज्ञशब्दयोरन्योरपौनरुक्त्यं दर्शयन् व्याचष्टे श्रौत इति । क्रियाकारकफलज्ञानं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः ॥ १६ ॥

प० टी० । अथ सर्वरूपत्वं प्रपञ्चयति अहमिति चतुर्भिः । तत्रापि बाह्यकर्मरूपत्वमादौ वदति । क्रतुः श्रौतो ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञः स्मार्तः पञ्चयज्ञादिः स्वधा पित्रर्थं श्राद्धादिरौषधमोषधिप्रभवं भेषजमन्नं वा मन्त्रः पुरोऽनुवाक्यादिराज्यं होमसाधनमग्निराहवनीयादिर्हुतं होम एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेवच ॥ १७ ॥

किंच पितेति । पिता जनयिताहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनमोङ्कारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

आ० टी० । इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमन्तव्यमित्याह किं चेति । पवित्रं पूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या परिशुद्धिकारणं पुण्यं कर्मेत्याह पावनमिति । वेदितव्ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोङ्कारस्तत्र प्रमाणमृगादि च चकारादथर्वाङ्गिरसो गृह्यन्ते ॥ १७ ॥

प० टी० । किं च सूक्ष्मप्रपञ्चरूपोऽप्यहमस्मीत्याह द्वाभ्यां पितेति । पिता लिङ्गरूपो बीजप्रदत्वान्माता मानाश्रयत्वाद्धाता कर्मफलदाता वेद्यं ज्ञेयं वस्तु पवित्रं शोधकम् ओँकारो वाग्जोऽवाग्जश्चाहमृगादिवेदत्रयी चाहमेव ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

किंच गतिरिति । गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासो यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्तानां प्रपन्नानामार्तिहरः सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्ष उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति प्रलयस्तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणामव्ययं यावत् संसारभावित्वादव्ययं नह्यबीजं किंचित् प्ररोहति नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीत्येव गम्यते ॥ १८ ॥

आ० टी० । भगवतः सर्वात्मकत्वे हेत्वन्तरमाह **किं चेति**। गम्यत इति प्रकृतिविलयपर्यन्तं कर्मफलं गतिरित्याह **कर्मेति** । पोष्टा कर्मफलस्यैव प्रदाता । कार्यकरणप्रपञ्चस्याधिष्ठानमित्याह **निवास इति** । शीर्यते दुःखमस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह **शरणमिति** । प्रभवत्यस्माज्जगदिति व्युत्पत्तिमादायोक्तम् **उत्पत्तिरिति** । कारणस्य कथमव्ययत्वमित्याशङ्क्याह **यावदिति** । कारणमन्तरेणापि कार्यं कदाचिदुदेष्यति किं कारणेनेत्याशङ्क्याह **न हीति** । मा भूत्तर्हि संसारदशायामेव कार्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह **नित्यं चेति** । कारणव्यक्तेर्नाशमङ्गीकृत्य तदन्यतमव्यक्तिशून्यत्वं पूर्वकालस्य नास्तीति सिद्धवत्कृत्य विशिनष्टि **बीजेति** ॥ १८ ॥

प० टी० । किं च **गतिरिति** । गम्यतेऽनेनेति गतिश्चरणव्यापारहेतुर्भर्ता पोषयिता प्रभुर्नियन्ता साक्षी शुभाशुभद्रष्टा निवासो भोगस्थानं शरणं रक्षकः सुहृत्प्रियतमः प्रकृष्ट उत्तमो भवश्चरमदेहो यस्मात् प्रकर्षेण लयोऽपुनर्भवो यस्मात् निधीयते यस्मिन्निति निधानं बीजं कारणं तच्चाव्ययमविनाशि । न तु व्रीह्यादिबीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

किं च तपामीति । तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिस्तपाम्यहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृष्यमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां सद् यस्य यत् संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान् स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्तैर्विदृतिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

आ० टी० । इतश्च सर्वात्मत्वे भगवतो न विवदितव्यमित्याह **किं चेति** । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति स्मृतिमवष्टभ्य व्याचष्टे **कैश्चिदिति** । वर्षोत्सर्गनिग्रहावेकस्यैकस्मिन् काले विरुद्धावित्याशङ्क्याह **अष्टभिरिति** । ऋतुभेदेन वर्षस्य निग्रहोत्सर्गावेककर्तृकावविरुद्धावित्यर्थः । यस्य कारणस्य संबन्धत्वेन यत् कार्यमभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कारणसंबन्धेनानभिव्यक्तं कारणमेवानभिव्यक्तनामरूपमसदिति व्यवह्रियते तदेतदाह **सदिति** । शून्यवादं व्युदस्यति **न पुनरिति** । भगवतोऽत्यन्तासत्त्वे कार्यकारणकल्पना निराधिष्ठाना न तिष्ठेदित्यर्थः । तर्हि यथाश्रुतं कार्यस्य सत्त्वं

कारणस्य चासत्त्वमास्थेयमित्याशङ्क्य वाशब्देन निषेधति **कार्येति** । तर्हि कार्यस्यात्यन्तिकं सत्त्वं वाचारम्भणश्रुतेनापीतरस्यात्यन्तिकमसत्त्वं "कुतस्तु खलु" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । उक्तैर्ज्ञानियज्ञैर्भगवदभिध्यानाभिनिविष्टबुद्धीनां किं फलमित्याशङ्क्य सद्यो वा क्रमेण वा मुक्तिरित्याह **ये इति** ॥ १९ ॥

प० टी० । अथ स्थूलप्रपञ्चरूपोऽप्यहमेवेत्याह **तपामीति** । कदाचित्प्रलयकाले द्वादशादित्यरूपेण तपामि भूतजातं शोषयामि । श्रुतिरपि नारायणोपनिषत्सु "आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि" इत्यादि । भाष्यम्—प्रलयकाले आर्द्रं शुक्रशोणितोद्भवं प्राणिजातं ज्वलति द्वादशादित्यरूपेण संकर्षणमुखानलेन दह्यते तदा ज्योतीरूपस्तैजसो विराडस्मि अथ यदा ज्योतिः सोऽपि ज्वलति तदा लिङ्गरूपं ब्रह्माहमस्मि तथा वर्षं पर्जन्यं निगृह्णाम्याकर्षयाम्याकर्षणं करोमि पुनः सृष्टिकाले वर्षं पर्जन्यमुत्सृजामि मुञ्चामि अमृतं जीवनमहमेव मृत्युः क्रमप्राप्तः । एवमुपसंहरति **सदिति** । सद्व्यवहारसत् स्थूलप्रपञ्चरूपमसत् सूक्ष्मप्रपञ्चरूपमहमेव ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्२०

त्रैविद्येति । ये पुनरज्ञाः कामकामास्त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो याज्ञिकास्ते मां वस्वादिवेदरूपिणमिष्ट्वा संपूज्य यज्ञशेषं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन ते पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान् दिवि भवान् प्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

आ० टी० । भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव मुक्तिरिति दर्शयितुं सकामानां पुंसां संसारमवतारयति **ये पुनरिति** । तिस्रो विद्या अधीयन्ते विदन्तीति वा ते त्रैविद्या वेदविदस्तदाह **ऋगिति** । वस्वादीत्यादिशब्देन सवनद्वयेशानादित्या रुद्राश्च गृह्यन्ते शुद्धकिल्बिषा निरस्तपापा इति यावत् ॥ २० ॥

प० टी० । अथैकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यादिप्रकारेण ये न भजन्ति तेषां जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वार इत्याह द्वाभ्याम् **त्रैविद्या इति** । ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रो विद्यास्तास्तु कर्मफलप्रशंसनभागस्त्रैविद्यं तदनुष्ठातारस्त्रैविद्याः यज्ञावशेषीभूतं वल्लीरूपं सोमं पिबन्ति ते सोमपाः पूतपापाः शोधितकल्मषाः सन्तो मामिन्द्रादिदेवतारूपिणमिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते ते पुण्यं पुण्यफलप्रदं सुरेन्द्रलोकमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् देवोपभोग्यान् भोगानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तमिति । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं विशन्त्याविशन्ति एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण केवलं वैदिकं कर्मानुप्रपन्नास्ते गतागतं गतं चागतं च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान् कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आ० टी० । तर्हि स्वर्गप्राप्तेरपि भगवत्प्राप्तितुल्यतेत्याशङ्क्याह **ते तमिति** । पुण्ये स्वर्गप्राप्तिहेताविति यावत्, प्रसिद्धार्थो हिशब्दः, त्रयाणां होत्रादीनां वेदत्रयविहितानां धर्माणां समाहारस्त्रिधर्मं तदेव त्रैधर्म्यं तदनुप्रपन्नास्तदनुगता इति यावत् । कामकामानां गमनागमनद्वारा कामितत्फलाप्तिश्चेदिष्टमेव चेष्टितमित्याशङ्क्याह **गतेति** ॥ २१ ॥

प० टी० । ततः किं भवतीत्याह **ते तमिति** । ते तमुक्तप्रकारं स्वर्गलोकं विशालं स्थूलफलदं भुक्त्वा पुण्ये क्षीणे सति मर्त्यलोकं विशन्ति देवदेहं त्यक्त्वा पुनर्लिङ्गदेहेन गर्भं प्रविशन्ति । एवममुना प्रकारेण त्रयीधर्मं त्रय्या दर्शितं फलप्रशंसनरूपं धर्ममनुलक्षीकृत्य प्रवृत्ता याज्ञिकाः कामान् विषयान् कामयन्ते ते कामकामाः सन्तो गतागतं यातायातं लभन्ते । श्रुतिरपि शातपथी "आत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्यकर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते" इति । भाष्यम्—अन्यदेवतोपासनया नावरं फलं प्राप्यत इति पूर्वमुक्तं तस्मादात्मानमेव लोकं लोक्यते प्राप्यते सर्वमनेनेति लोकस्तमेवात्मानमुपासीत नान्यम् । स य आत्मानमुपास्ते तस्य हेति निश्चयेन कर्म न क्षीयते भोगेनोपक्षीणं न भवति किं तु ज्ञानमुत्पाद्य मोक्षं प्रापयाते । अथ स विषयसुखापेक्षश्चेत्तर्हि तदप्यात्मन एव प्राप्यत इत्याह अस्मादिति । अस्मादात्मनः सकाशाद्यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते सिध्यादिकमुत्पादयति किं पुनरन्यत् । तदुक्तं टिप्पणिकासु—" यत्सत्यं तदुपासितव्यममुना सत्यं यतो लभ्यतेऽसत्योपासनया तथैव च फलं स्वप्नोत्थराज्यादिवत् । आयासे सदृशेऽपि तुच्छफलदे मार्गे प्रवृत्तिः कथं माया वैभवमेतदेव तदिदं भक्त्या हरेर्वाप्यते ॥ २१ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ॥
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्या इति । ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनोऽनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः संतश्चिन्तयन्तो मां ये जना : संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति नन्वेषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् सत्यमेवं वहत्येव किं त्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते न हि ते जीविते मरणे वात्मनो ग्रन्थिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्तेऽतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥ २२ ॥

आ० टी० । फलमनभिसन्धाय त्वामेवाराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्याशङ्क्याह **ये पुनरिति** । तेषां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्र संबन्धः । येभ्योऽन्यो न विद्यत इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह **अपृथगिति** । कार्यस्येव कारणे कर्मतादात्म्यं व्यावर्तयति **परमिति** । अहमेव वासुदेवः सर्वात्मा न मत्तोऽन्यत् किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह **चिन्तयन्त इति** । प्राकृतान् व्यावर्त्य मुख्यानधिकारिणो निर्दिशति **संन्यासिन इति** । पर्युपासते परितः सर्वतोऽनवच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः । नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण ध्याने व्यापृतानामित्याह **सततेति** । योगं च क्षेमं च योगक्षेमं । तत्रापुनरुक्तमर्थमाह **योग इति** । किमर्थं परमार्थदर्शिनां योगक्षेमं वहामीत्याशङ्क्याह **ज्ञानी त्विति** । अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति संबन्धः । सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते **नन्विति** । अन्येषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति **सत्यमिति** । तर्हि भक्तेषु ज्ञानिषु च विशेषो नास्तीति पृच्छति **किं त्विति** । तत्र विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति **अयमित्यादिना** । योगक्षेममुद्दिश्य स्वयमीहन्ते चेष्टां कुर्वन्तीति यावत् । आत्मविदां स्वार्थयोगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति **न हीति** । ग्रन्थिरपेक्षा कामानामित्येतत् । ज्ञानिनां तर्हि सर्वज्ञानास्थेत्याशङ्क्याह **केवलमिति** । तेषां तदेकशरणत्वे फलितमाह **अत इति** । इतिशब्दो विशेषशब्देन संबध्यते ॥ २२ ॥

प० टी० । एवं क्षुद्रदेवतोपासकानां प्रयासवैयर्थ्यमुक्त्वा स्वोपासकानां सुखोपायप्राप्तिं दर्शयति **अनन्या इति** । न विद्यते मत्तोन्यद्देवतान्तरं येषां तेऽनन्याः सन्तो ये जनाश्चिन्तयन्तः केवलं स्मरन्तो न तु द्रव्यव्ययकायक्लेशं कुर्वाणा मामुपासते तेषां नित्यं निरन्तरमभियुक्तानामभितो मद्योगदर्शिनामहं योगक्षेमं वहामि । अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य निर्विघ्नतया रक्षणं क्षेमं निर्वहामि ॥ २२ ॥

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

ये इति । नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते सत्यमेवं येऽन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्यान्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥२३॥

आ० टी० । तत्तद्देवतात्मना परस्यैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमाद्देवतान्तरपराणामपि भगवच्छरणत्वाविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिंचित्करमिति मन्वानः शङ्कते **नन्विति** । उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति **सत्यमित्यादिना** । देवतान्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह **अविधीति** । तद्व्याकरोति **अविधिरिति** ॥ २३ ॥

प० टी० । ननु पूर्वमुक्तं मामिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्त इति तर्हि त्वत्पूजनादधिगतस्वर्गाः पुनः कथं स्वर्गाच्च्यवन्त इत्याशङ्क्याह **येऽपीति** द्वाभ्याम् । येऽन्यदेवताभक्ता इन्द्रादिदेवतोपासका येऽपि श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्ते तेऽपि तदन्तर्यामित्वेन स्थितं मामेव यजन्ति । परं त्वविधिपूर्वकं यजन्ति मोक्षप्रापकमद्वैतोपासनं विधिस्तादितरमविधिस्तत्पूर्वकं यजन्ति ॥ २३ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते यस्माद् अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति चोक्तं तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावदतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलात् च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

आ० टी० । ननु वस्वादित्येन्द्रादिज्ञानपूर्वकमेव तद्भक्तास्तद्याजिनो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शङ्कते **कस्मादिति** । देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थत्वेन श्लोकद्वयमुत्थापयति **उच्यत इति** । सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता स्वेनान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चाहमेवेति प्रसिद्धमेतदिति हिशब्दः । प्रभुरेव चेत्युक्तं विवृणोति **मत्स्वामिको हीति** । तत्र पूर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणयति **अधियज्ञोऽहमिति** । तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमिति कुतः सिद्धं तत्राह **तथा इति** । ममैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च सतीति यावत् । तयोर्भोक्तृप्रभ्वोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावद् यतो न जानन्त्यतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानान्मय्यनर्पितकर्माणश्चावर्तन्ते कर्मफलादित्याह **अतश्चेति** ॥ २४ ॥

प० टी० । एतदेव विविच्याह **अहमिति** । हि यस्मात्कारणादहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता प्रभुः फलदाता च । एवं सति मां तत्त्वेन याथातथ्येन नाभिजानन्त्यतस्ते च्यवन्ति पुनर्मर्त्यलोके विशन्ति । अत्रैतदुक्तं भवति । देवर्षिपितृपूर्वकास्तावन्नश्वरनामरूपोपेता देहविशेषा मदुपाधयस्तत्तल्लोके वसन्ति तत्र तत्र सर्वेषामन्तर्याम्यहमेवास्म्येवंविधं मामज्ञात्वा पृथक्त्वेन तत्तदुपाध्युद्देशेन यत्कृतं यजनं तेनाहमेव संतर्पितो भवामि ततो मत्संतर्पणशेषेण तेऽपि संतर्पिता भवेयुः । तथा च मामद्वयानन्दमखण्डैकरसमुद्दिश्य यदुपासनं स एव विधिस्तथा मूढानां यदुपाध्युपासनमेवाविधिस्तत्पूर्वकं यजनं नश्वरफलं स्यात् । अत्र श्रुतिरपि शातपथी—"अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवम्" इति । स्पष्टोऽर्थः । तथा "अथो अयं वात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदऽनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्प्रजामिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान् वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाङ्स्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा हवै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छन् देवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाङ्सितम्" इति । भाष्यम्—अथो अनन्तरं वा इति प्रकारान्तरेणोच्यते । तत्किम्, अयमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः संतर्पणस्थानं तथा च सोऽधिकारी ऋत्विग् यज्जुहोति मन्त्रपूर्वकं हविरग्नौ क्षिपति । तथा यद्यजते स्वातन्त्र्येण यज्ञकर्ता यद्वा श्रौतस्मार्तप्रकारेण तेन देवानामिन्द्रसूर्यादीनां लोक आत्मा संतर्पितो भवति । अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीते तेन ऋषीणां यत्पितॄणामृणपरिहारिणीं प्रजामिच्छते इच्छति अथवा यत्पितृभ्यो निपृणाति श्राद्धे ददाति तेन पितॄणां तथा मनुष्यान् वासयते आवासं कृत्वा ददाति तथा यदेभ्यो मनुष्येभ्योऽशनमन्नं ददाति तेन मनुष्याणां लोकोऽथ पशुभ्यो महिषीबलीवर्दादिभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन तेषाम् । तथा यदस्य गृहेषु श्वापदाः श्वमार्जारादयो वयांसि पक्षिणः काककलविङ्कादयः पिपीलिका मर्यादीकृत्य कीटविशेषा

उपजीवन्ति तेन तेषां लोकें आत्मैव संतर्पितः स्यात् । यथा वै इति निश्चयेन स्वाय लोकाय परमात्मने ऽविष्टिं कुशलं वाञ्छति । एवमेतदेव विदितं ज्ञातमिति वदन्ति तथा मीमांसितं विचारितमेतदन्यदज्ञातमविचारितं चेत्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकासु — 'सुरर्षिपितृमानवप्रभृति दत्तमेवंविदा तदाहुरमृतप्रदं यदभवत्तदात्मार्पणम् । अदायि पदलब्धये क्रतुभुजामनेवंविदा गतं गतपरिश्रमप्रदमसत्यसंतर्पणात् ॥ १ ।.' तथा 'एकोऽनेकैः स्वरूपैर्नटति नटवरो दर्शयन् हावभावांस्तत्तद्रूपान् पृथगभिलषितेष्वत्र सामाजिकेषु । कस्मै चित्कश्चिदर्थं वितरति मुदितस्तेन संतर्पितः स्यादेकः सर्वान्तरात्मार्पणमखिलतनुभ्योऽर्पितं स्यात्तथैव ॥ २ ॥' इति । ऋग्वेदेऽपि । 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति । भाष्यम्— 'हिरण्यगर्भ इति दशर्चं सूक्तं त्रैष्टुभम्' इति सर्वानुक्रमः । तत्र प्रथमा हिरण्यगर्भ इति । हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भोऽग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत । मायाध्यक्षात्सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात्समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मण उत्पत्तेस्तदुपाहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एवैको ऽद्वितीयः सन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीत् किं तु पृथिवीं द्यां दिवं च दाधार धारयत्येवं सति तं सर्वात्मकमपहाय कस्मै देवाय हविषा कृत्वा विधेम परिचरेम सर्वं ब्रह्मार्पणमेव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ॥
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्तीति । येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यंभाविकं कथं, यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितॄनग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ता भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजका यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव यान्ति समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

आ० टी० । यद्यन्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वाज्ञानात् कर्मफलाच्चयवन्ते तर्हि तेषां देवतायजनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याह **येऽपीति** । देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफलाभावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिध्रौव्यान्न तदकिंचित्करमित्यर्थः । देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशङ्कापूर्वकमुदाहरति **कथमित्यादिना** । नियमो बल्युपहारप्रदक्षिणप्रह्वीभावादिरित्यर्थः । देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह **यान्तीति** । भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्यात् फलातिरेकाच्चेत्याशङ्क्याह **समानेऽपीति** । अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्तराराधनवतां फलतो न्यूनतां दर्शयति **तेनेति** ॥ २५ ॥

प० टी० । एवमुपक्रान्तप्रमेयस्य फलितमर्थमाह **यान्तीति** । देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां ते देवानन्तवतो यान्ति तथा पितृव्रता नियमेन पण्णवतिश्राद्धकर्तारः पितॄन्यान्ति भूतेषु विनायकमातृकादिष्विज्या येषां ते भूतानि यान्ति । तथा मां सर्वात्मकं यजन्ते मद्याजिनो मां यान्ति म-

द्रूपतां प्राप्नुवन्ति । तथा च मत्संतर्पणेन सर्वे देवाः संतर्पिता भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—'स्मृत्या लोकेषु वर्णाश्रमविहितमदो नित्यकाम्यादिकर्म सर्वं ब्रह्मार्पणं स्यादिति निगमगिरः संगिरन्तेऽतिरम्ये । यन्नासानेत्राजिह्वाकरचरणशिरःश्रोत्रसंतर्पणेन तुष्येदाङ्गिश्च साक्षात्तरुरिव सकलो मूलसंतर्पणेन ॥ २९ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रमिति । न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलमुक्तं सुखाराधनश्चाहं कथं, पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

आ० टी० । अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च तथेत्याह **न केवलमिति** । भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति **कथमित्यादिना** । यद्धि पुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं मदर्थमर्पितं तेनायं शुद्धचेतास्तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधारयामीत्याह **पत्रमित्यादिना** ॥ २६ ॥

प० टी० । तदेव पित्रादिप्राप्त्यर्थं कायक्लेशार्थं व्ययादिना भूयानायासोऽस्ति मत्प्राप्तिस्तथा नेत्याह **पत्रमिति** । तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य पुरुषस्य तत्पत्रपुष्पादिकमहमश्नामि गृह्णामि नान्यस्य । तस्य कस्य, यो मे मह्यं भक्त्या भावेन प्रयच्छति न दम्भेन । तत्किम्, भक्त्युपहृतम् । भक्त्या भजनेनार्जवेनानीतं न तु बलात्कारेण चौर्येण वा । तस्मादवाप्तसकलकामोऽहं भक्त्यैव लभ्यो नोपचारैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यदिति । एवमतो यत् करोषि यदाचरसि शास्त्रीयं कर्म स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यत् खादसि यज्जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्मयपात्ररत्नादि यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

आ० टी० । तदाराधनस्य सुकरत्वे तदेवावश्यकमित्याह **यत इति** । स्वतः शास्त्रादृते प्राप्तं गमनादीति यावत् । यदश्नासि यं कंचिद्भोगं भुङ्क्षे । हवनस्य स्वतस्त्वं वारयति **श्रौतमिति** । मत्समर्पणं तत् सर्वं मह्यं समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

प० टी० । तदेवं पत्रपुष्पाद्यर्पणार्थं मत्प्रतिमाविभूतिगवेषणप्रयासो मास्त्वित्याह **यदिति** । स्वभावतः शास्त्रतो वा करचरणव्यापारेण यत्किञ्चित्कर्म करोषि यदश्नासि भोक्तुमिच्छसि जुहोष्यग्नौ क्षिपसि ददासि तपस्यसि च तत्सर्वं मदर्पणं कुरु । संकल्पमात्रेणैव मदर्पणं भवति न पुनर्दर्शनाद्यपेक्ष्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरिति । शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मकर्तृत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

आ० टी० । किमतो भवति तदाह **एवमिति** । भगवदर्पणबुद्ध्या सर्वकर्म कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह **शुभेत्यादिना** । भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयोगाच्चेति साधनद्वयशङ्कां शातयति **सोऽयमिति** ॥ २८ ॥

ध० टी० । तत्फलमाह **शुभाशुभैरिति** । एवममुना प्रकारेण मदर्पणाधिया क्रियमाणानां कर्मणां कर्मबन्धनैष्कर्म्यनिबन्धनैः शुभाशुभफलैरिष्टानिष्टैर्मोक्ष्यसे विमुक्तो भविष्यसि । यथाग्नौ भर्जितबीजानामङ्कुरोत्पादकत्वं नास्ति तथैव ब्रह्मार्पणधिया कृतानां कर्मणां फलजनकत्वं नास्तीत्यर्थः । ततश्च संन्यासयोगेन प्रागुक्तेन युक्त आत्मा चित्तं यस्यैवंविधस्त्वं विमुक्तो जीवन्मुक्तदशां प्राप्य मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तन्न समोऽहमिति । समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽग्निवदहं दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

आ० टी० । भगवतो रागद्वेषवत्त्वेनानीश्वरत्वमाशङ्क्य परिहरति **रागेत्यादिना** । तर्हि भगवद्भजनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याह **अग्निवदिति** । तत्प्रपञ्चयति **यथेति** । भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽननुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह **ये भजन्तीति** । ये हि वर्णाश्रमादिधर्मैर्मां भजन्ति ते तेनैव भजनेनाचिन्त्यमाहात्म्येन परिशुद्धबुद्धयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते मदभिव्यक्तियोग्यचित्ता भवन्ति, तुशब्दोऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः, तेषु च समीपे समक्षं तेषामहमपि स्वभावतो वर्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि, यथा व्यापकमपि सावित्रं तेजः स्वच्छे दर्पणादौ प्रतिफलति

१ स्वान्येव कर्मबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः—पा० लि० पु०

तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिनिरस्तसमस्तकलुषसत्त्वेषु पुरुषेषु संनिधत्ते दैवीं प्रकृतिमाश्रिता भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

प० टी० । तर्हि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तेन तवापि रागद्वेषप्रयुक्तं वैषम्यं स्यादित्याह **समोऽहमिति** । अहं सर्वभूतेषु समः समस्वभावोऽस्म्यतो मे मम द्वेष्यः प्रियो वा कश्चिदपि नास्ति किं तु ये मां भक्त्या भजन्ति ते मय्यनुग्राह्यत्वेन वर्तन्ते अहमपि तेष्वनुग्राहकत्वेन वर्ते,ये तु न भजन्ति ते यथावस्थिता एव तिष्ठन्ति, मयि तु रागद्वेषव्यवस्था नास्तीत्यर्थः । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति पूर्वमेवोक्तम् । यथा मार्गे स्थितं वृक्षं केऽपि फलार्थिनः केऽपि पुष्पार्थिनः केऽपि च्छायार्थिनः श्रयन्ते ते स्वस्वाभिमतं लभन्ते वृक्षस्य तु नोभयत्रापेक्षोपेक्षा वा । श्रुतिरपि ऋग्वेदे–" या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमाः । शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधा वः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः" इति । भाष्यम्–भो विश्वकर्मन् विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यदर्थमिति विश्वकर्मा परमेश्वरस्तस्य संबुद्धिस्ते तव या यानि परमाण्युत्कृष्टानि धामानि देवशरीराणि तथा यान्यवमान्यपकृष्टानि पश्वादिशरीराणि तथा यानि मध्यमा मध्यमानि मनुष्यशरीराणि सन्ति तेषु मध्ये सखिभ्यः स्वानुकूलेभ्यः शिक्षा ज्ञानोपदेशस्तथा हविषि प्रलयकाले होतव्यत्वेन प्राप्ते स्वप्रतिकूले जीवजाते वो युस्माकं स्वधा स्वस्मिन् ध्रियत आरोप्यते सा स्वधा मायाज्ञानमिति स्वयमेव प्राप्तमस्ति । त्वं तु तन्वं शरीरं वृधानो वर्धमानः प्रकटीकुर्वाणो यजस्व भजस्व अनुग्राहयस्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम् अपि चेदिति । अपि चेद् यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीवकुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभाग् नान्यभक्तिः सन् साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः सम्यग् यथावद् व्यवसितो हि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

आ० टी० । प्रकृतां भगवद्भक्तिं स्तुवन् पापीयसामपि तत्राधिकारोऽस्तीति सूचयति **शृण्विति** । सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह **सम्यगिति** ॥ ३० ॥

प० टी० । अपि च मद्भक्तेरवितर्क्यः प्रभाव इत्याह अपि चेति । सुतरामत्यन्तं दुराचारोऽपि संश्चेन्मां भजते । किंभूतोऽनन्यभाक् । मत्तो नान्यद्देवतान्तरं भजते । तत्पापपरिहारसमर्थं मय्यध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रमिति । उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतामन्तः सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात् क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्यं शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो न प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

आ० टी० । हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उत्सृज्येति । भगवन्तं भजमानस्य कथं दुराचारता परित्यक्ता भवतीत्याशङ्क्याह क्षिप्रमिति । सति दुराचारे कथं धर्मचित्तत्वं तदाह शश्वदिति । उपशमो दुराचारादुपरमः । किमिति तद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिरुच्यते दुराचारोपहतचेतस्तया किमित्यसौ न नङ्क्ष्यतीत्याशङ्क्याह शृण्विति ॥ ३१ ॥

प० टी० । अथ तदेव सहेतुकमाह क्षिप्रमिति । मद्भजनेन क्षिप्रं तत्कालमेव धर्मात्मा भवति शुद्धचित्तः सन् शाश्वतीं शान्तिं निगच्छति प्राप्नोति । तदुक्तम्—'विकर्म यच्चोत्पतितं कथं चिद्धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्टः' इति । अत्रार्थे संदिहानमर्जुनं प्रोत्साहयन्नाह न मे भक्त इति । मद्भक्तो मद्भजनशीलत्वाद्विधूतकल्मषः सन्न प्रणश्यतीति प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । अत्रोदाहरणमुद्धवोऽभूद्यतो मुनिशापेन सर्वयादवकुलसंहारेऽप्यात्यन्तिकभक्तियोगान्नाशं न प्राप्तवानित्यर्थः । 'नाम्नोऽस्ति यावती शक्तिः, इत्यादिना नाममात्रस्यैतादृक् सामर्थ्यं किं पुनरनन्यभजनस्येति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किंच मां हीति । मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रित्याश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापानि योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

आ० टी० । इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किंचेति । न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यत्र हेतुमाचक्षाणो भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह मां हीति ॥ ३२ ॥

प० टी० । अथ नहि मद्भक्तिः कुलाचाराद्यपेक्षत इति प्रतीतिमुत्पादयन्नाह मामिति । भो पार्थ हीति निश्चयेन मां व्यपाश्रित्यानन्यतया मदाश्रयं प्राप्य ये पापयोनयः स्युः पापाधिकारिणी योनिरुत्पत्तिर्येषां ते तथाविधास्तेऽपि परां गतिं यान्ति । अत्रार्थे प्रतीतिमुत्पादयति स्त्रिय इति । 'अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलुब्धता' इत्यादिनिसर्गदोषोपहताः स्त्रियो गोपिकास्तत्रापि जारबुद्ध्या संगतास्तथा वैश्याः कृष्यादिना गोपरक्षणकर्तारो नन्दगोपप्रमुखास्तथा शूद्रास्तत्परिचारका अपि मदाश्रयेण परमां गतिं यान्तीति वस्तुमहिमा तावदलौकिक इति पूर्वमेव सदृष्टान्तमुक्तं स्पर्शाश्माप्यश्मसारमिति । श्रुतिरपि तैत्तिरीयके "त्वामग्ने यजमाना अनुद्यून्विश्वा वसूनि दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजा विवव्रुः" इति । भाष्यम्—भो अग्ने वैश्वानर विश्वरूप विश्वं वैश्वानरो विराडिति परिभाषोक्तेः । त्वामनुद्यून् प्रतिदिवसान् यजमाना यजन्तः पूजयन्तो वार्याणि वारयितुं योग्यान्यदेयान्यपि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि दधिरेऽर्पितवन्तो यत उशिजो मेधाविनो मोक्षार्थिनो वसतिमपेक्षमाणा वा गोमन्तं धनप्रचुरं व्रजं गोकुलाख्यं घोषं विवव्रुर्वरयांचक्रुः । किमुद्दिश्य, त्वया सह त्वत्संनिधानेन द्रविणं विषयभोगमिच्छमाना अपेक्षमाणास्तावतैव कृतार्थाः । ऋग्वेदेऽपि—"ता वां वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य कृष्णः परमं पदमवभाति भूरि" । भाष्यम्—वां वयमुष्मसि त्रिविधतापप्राप्तौ सत्यां तानि वास्तूनि गृहाणि गमध्यै गन्तुं प्राप्तुमयासो गन्तारः । तानि कानि, यत्र येषु गृहेषु भूरिशृङ्गा गावः सन्ति । शृङ्गा इत्युपलक्षणं तेन महाप्रमाणा महौधस्का इत्यर्थः । अहेत्यव्ययमेवकारार्थे । अत्रात्रैव गेहेषु तस्योरुगायस्य उरुभिर्वेदैर्गीयमानस्य विष्णोर्भूरि महत्तरमलुप्तशक्तिमत् परमं

पदं पारमार्थिकं रूपं कृष्णो यादवोऽस्तीति वेदैरुच्यत इत्यर्थः। सामसंहितास्वपि—"प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः यस्य त्वमावितथ" इति। भाष्यम्—भो अग्ने विश्वरूप स पुरुषस्तवोतिभिस्तव रक्षणैः कृत्वा संसारं प्रतरति। किंभूताभिरूतिभिः, सुवीराभिः सुतरां शक्ताभिरत एव वाजकर्मभिर्वाजस्य बलस्य कर्मभिः कारणरूपाभिः। यद्रक्षणेन कृत्वा सकलविघ्नमूर्ध्नि पदं धत्त इत्यर्थः। स कः पुरुषो यस्य त्वमावितथसख्यं प्राप्तोऽसि। अत्रार्थे रैवतं सामापि "रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः क्षुमन्तो याभिर्मदेम" इति। भाष्यम्—इन्द्रे परमात्मनि भगवति सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति क्षुमन्तो नयन्तश्चारयन्तो वयं याभिर्गोभिर्मदेम हृष्येम। ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यस्तुविवाजाः प्रभूतबलाश्च सन्तु। एतस्य गानं सामदर्पणे—रारेवतीशब्द आत्वम् त्राधाद्रावामार्गाः। एतान्युद्गातकर्षणानि षट्क्षुमन्त इति नकारलोपः। ईहाऔहोहोइडा एत एव स्तोमाः षट्॥ ३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा॥
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥ ३३॥

किं पुनरिति। किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयो यत एवमतोऽनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं च सुखवार्जितं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम्॥ ३३॥

आ० टी०। यदि पापयोनिः पापाचारश्च त्वद्भक्त्या परां गतिं गच्छति तर्हि किमुत्तमजातिनिमित्तेन संन्यासादिना किं वा सद्वृत्तेनेत्याशङ्क्याह **किं पुनरिति**। उत्तमजातिमतां ब्राह्मणादीनामतिशयेन परा गतिर्यतो लभ्यतेऽतो भगवद्भजनं तैरेकान्तेन विधातव्यमित्याह **यत इति**। मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पश्वादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यताभावात् प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यमित्याह **दुर्लभमिति**॥ ३३॥

प० टी०। सत्येवं सत्कुलाचारवतः किं पुनरित्याह **किं पुनरिति**। ब्राह्मणा वेदविदः पुण्याः सदाचारवन्तस्तत्रापि भक्ता मद्भजनशीलास्तथा राजानश्च ते ऋषयश्च जनकाद्याः पृथग्वा राजान ऋषयश्चेति परां गतिं यान्तीति किं चित्रम्। एवं त्वमपि राजर्षिरस्यतो मां भजस्वेत्यर्थः। तदुक्तं बोधसुधाकरे—'अयमुत्तमोऽयमधमो जात्या रूपेण संपदा वयसा। श्लाघ्योऽश्लाघ्यो वेत्थं न वेत्ति भगवाननुग्रहावसरे॥१॥ अन्तस्थभावभोक्ता यतोऽन्तरात्मा यथा महामेघः। खदिरश्चम्पक इति वा प्रवर्षणे किं विचारयति' इति। श्रुतिरपि शातपथी—"तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम्" इति। भाष्यम्—तदात्माख्यं वस्तु देवानां मध्ये यो यः प्रत्यबुध्यत ज्ञातवान् स एव तद्भवद्ब्रह्मरूपोऽभवत् तथैव ऋषीणां मनुष्याणां च तथा चात्मप्राप्तौ न जात्यादितारतम्यमित्यर्थः। ऋकशाखायामपि—"सर्वे नन्दन्ति यशसा गतेन सभासाहेन सख्या सखायः" इति। भाष्यम्—न तस्य प्रतिमास्ति तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्यशसा परमात्मना गतेन प्राप्तेन सर्वे देहिनो नन्दन्ति परमानन्दाप्लुता भवन्ति। किंभूतेन सभासाहेन सभामिन्द्रियसभां लौकिकव्यवहारं वा सहते आक्रमते तथाविधेन। पुनः किंभूतेन, सख्योपकारकेण। किंभूताः सर्वे सखायः सर्वभूतसुहृत्तमास्तथा च सर्वभूतसुहृत्तमत्वमेवात्मप्राप्तिर्निदानं नतूत्तमाधमत्वमिति रावणभाष्यम्। ब्राह्मणं त्वेतां श्रुतिमधिदैविकस्थित्या व्याकरोति यशो वै सोमो राजेत्यादिना। अथ

प्रकृतमनुसरामः । अस्मिन्नर्थे मा विलम्बं कुर्वित्याह **अनित्यमिति** । इममनित्यं क्षणभङ्गुरमसुखं दुःखैकनिदानं लोकं मर्त्यलोकं मनुष्यदेहं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व नित्यं मदनुसंधानमेव मद्भजनम्, अत्र विलम्बो मास्त्वित्यनित्यानि पदानि । अतोऽप्यग्रेऽधमयोनिप्राप्तौ किं च लप्स्यतीत्यर्थः । श्रुतिरपि सामसंहितासु—"आवो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययजं रोदस्योः । अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसे कृणुध्वम्" इति । भाष्यम्—भो यजमाना अणुचित्ताःसर्वेन्द्रियोपरमरूपान्मरणात्तनयित्नोरकस्मिकाशनिरूपात्पुरा पूर्वं जीवद्दशायामेवाग्निं प्रकाशमानं हिरण्यरूपं हिरण्यगर्भमीश्वरं राजानं स्वामिनं कृणुध्वं कुरुध्वं । किमर्थमवसे रक्षणार्थं मरणे जाते सति पश्चान्न किमपि चलतीत्यर्थः । अथ तस्य स्वामित्वे कोऽतिशय इत्याह । किंभूतं रोदस्योर्मायाविलासरूपयोर्द्यावापृथिव्योर्होतारं होमकर्तारं "य इमा विश्वा भुवनानि जुव्हद्" इतिश्रुतेः । अत एव रुद्रं क्रूरम् । अथ न केवलं क्रूरं सत्ययजं सत्यस्यानन्दरूपस्य संगमयितारम् । तथाध्वरस्येति षष्ठ्या द्वितीयार्थोऽवगम्यते तथा च संप्राप्त्यै कृतयागाद्यनुष्ठानं पुरुषमावो रक्षितवान् ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

कथं मन्मना इति । मयि मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव तथा मद्भक्तो भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तमेवमात्मानं मामेवमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः, मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आ० टी० । भगवद्भक्तेरित्थंभावं पृच्छति **कथमिति** । ईश्वरभजने इतिकर्तव्यतां दर्शयति **मन्मना इति** । एवं भगवन्तं भजमानस्य मम किं स्यादित्याशङ्क्याह **मामेवेति** । समाधाय भगवत्येवेति शेषः । एवमात्मानमित्येतद्विवृणोति **अहं हीति** । अहमेव परमयनं तवेति मत्परायणस्तथाभूतः सन् मामेवात्मानमेष्यसीति संबन्धः । तदेवं मध्यमानां ध्येयं निरूप्य नवमेनाधमानामाराध्याभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेण प्रत्युक्तेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमाराधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकं च तत्पदलक्ष्यं व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

इत्यानन्दगिरिकृतगीताभाष्यटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

प० टी० । अथ भजनप्रकारमाह **मन्मना इति** । मयि मनो यस्यासौ मन्मनाः संकल्पो मदाकार एव तथाविधो भव । मम भक्तो भव नान्यस्य क्षुद्रस्य । मद्याजी भव मदर्थमेव यजस्व

तथा तारतम्यविवर्जनेन मां सर्वत्रावस्थितं नमस्कुरु । तदुक्तम्—"विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं व्रीडां च दैहिकीं । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोखरम्" इति । युक्तो योगयुक्तो भूत्वा मामेवात्मानं परमानन्दरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि । तदुक्तम्—" विलिखितमिवरूपं चित्तभित्तौमुरारेः सुमन इव मनोयैरर्पितं तत्पदाब्जे । प्रतिपदमुदयद्भिः सात्विकैरङ्किताङ्गास्त इह भवपयोधेः पारमुछङ्घयन्ति " इति ॥ ३४ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् । विश्वाभासः किलासौ मदधिकरणकः स्यान्मदज्ञानकार्यं यन्मिथ्या तद्धि सत्याश्रयमिति नियमो नैव मिथ्याश्रितं रुत् । सत्ये सत्यं भ्रमान्ते न भजति सहसावस्थितिं मय्यसंगे तत्स्पर्शो वा कदाचिन्न भवति नवमेनोक्तमेतद्रहस्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति नवमाध्यायः ॥ ९ ॥

अथ
दशमाध्यायः ।
श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

सप्तमाध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च, अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः, तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेत्वादित्यतो भगवानुवाच भूय इति । भूय एव भूयः पुनर्[1] हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत् परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात् प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

आ० टी० । अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते **सप्तम इति** । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च, विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन संबन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति **अथेति** । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च शेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत् किमिति पुनरुच्यते तत्राह **उक्तमपीति** । तद्यदि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकृष्टत्वं वचसः स्पष्टयति **निरतिशयेति** । तदेव वचो विशिनष्टि **यत्परममिति** । सकृदुक्तेरर्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह **प्रीयमाणायेति** । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति **पूर्वेण** संबन्धः ॥ १ ॥

[1] भूयः पुनः—लि. १ पु. नास्ति

प० टी० । एवं द्वितीयाध्यायमादीकृत्याध्यायाष्टके क्रमेण देहादिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपदर्शनपूर्वकं तत्प्राप्त्युपायभूतकर्मनैष्कर्म्याभ्यासभक्तियोगांस्तदधिकारिणश्च निरूप्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चमिथ्यात्वदर्शनप्रसंगेन स्वसत्यत्वं च प्रकटयन् मुख्यप्राणापरपर्यायमपञ्चीकृतभूतविग्रहहिरण्यगर्भात्मकं स्वस्वरूपं निरूपितमिदानीं मध्यमप्राणापरपर्यायं पञ्चीकृतभूतविग्रहं स्थूलव्यष्टिसमष्ट्याकारं विराडात्मकस्वरूपं दर्शयितुं दशमैकादशाध्याययोः प्रवृत्तिस्तत्र दशमे व्यष्ट्यपरपर्याया विभूतिर्निरूप्यते । तत्रालौकिकसामर्थ्यवती व्यष्टिरेव विभूतिः सा च विश्वरूपाङ्गोद्भूतदेवदेवर्षिगन्धर्वसिद्धावतारपक्षिसमयछन्दःपशुमनुष्योरगवृक्षादिरूपैरनन्तास्ति, तत्र श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः कियन्त्योऽपि दर्शयितुं भगवानुपक्रमते भूय इति । महाबाहो इति संबुद्ध्यार्जुनस्य स्वाज्ञानोद्भूतप्रपञ्चजये परमपुरुषार्थाधिष्ठानमुक्तम् । भुय एव पुनरपि मे वचः शृणु । भूयःपदेन सप्तमनवमप्रोक्ताः काश्चिद्विभूतयः सन्तीति सूचितम् । किंभूतं वचः, परमं परमार्थनिरूपकं यदमृतोपमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय प्रीतिं प्राप्तवते हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामि ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणाः, किं ते न विदुः, मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथ वा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिं वा नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥

आ० टी० । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानं कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यति तेन च मम तत्त्वज्ञानं भविष्यत्यतो भगवद्वचनमकिंचित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति **किमर्थमित्यादिना** । इन्द्रादयो भृग्वादयश्च भगवत्प्रभावं न विन्दन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह **कस्मादिति** । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥

प० टी० । अथ स्ववचनस्यातिरहस्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वमाह । **न मे विदुरिति** । मे प्रभवं लीलया प्रादुर्भावं सुरगणास्तथा महर्षयो भृग्वादयोऽपि न विदुर्न जानन्ति । कुत इत्याह **अहमिति** । हि यस्मात्कारणादहं सर्वशः सर्वेषां देवानां महर्षीणां चादिः कारणम् । अनादिसिद्धतया प्राचीनान्मत्तः सकाशाद्देवर्षीणामुत्पत्तिः । श्रुतिरपि—“ मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ” इति । तथा—“ सप्तर्षयः प्रविहिताः शरीरे ” इति । तथा कण्वा अपि—“ तस्या सप्तऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ” इति । भाष्यं तु—तीरे मुखसमीपे नेत्रश्रोत्रनासाजिह्वारूपसप्तेन्द्रियरूपाः सप्तर्षय इत्यर्थः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

किं च यो मामिति । यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च न ममान्य आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरम-

संमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामति-पूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

आ० टी० । इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह **किं चेति** । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तदधीनफलं च[1] कथयति **यो मामिति** । पदद्वयापौनरुक्त्यमाह अनादित्वमिति ॥ ३ ॥

प० टी० । अथ स्वज्ञाने फलमाह **यो मामिति** । सर्वकारणत्वादेव न विद्यते आदिः कारणं यस्य तमनादिमत एवाजं जन्मरहितं सर्वलोकानां भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपोमुख्यानां महान्तमीश्वरं चालकमेवंविधं मां यो वेत्ति स मर्त्येष्वसंमूढो मोहरहितः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अतश्चाहं महेश्वरो लोकानां, बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति, ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः, असंमोहः प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु द्रव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः, क्षमाक्रुष्टस्य ताडितस्य वाविकृतचित्तता, सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक् सत्यमुच्यते, दमो बाह्येन्द्रियोपशमः, शमोऽन्तःकरणस्योपशमः, सुखमाह्लादो, दुःखं संतापो, भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः, भयं च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । भगवतो लोके महेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह **अतश्चेति** । मुमुक्षुभिराराध्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं पुरस्कृत्याशेषं जगत् प्रकृत्यधिष्ठातृत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते **बुद्धिरिति** । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धं प्रमाणयति **तद्वन्तमिति** । आत्मादीति तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति, अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥

प० टी० । लोकमहेश्वरतामेव दर्शयति **बुद्धिर्ज्ञानमिति** त्रिभिः । बुद्धिः सारासारविचारनैपुण्यम्, ज्ञानमात्मविषयम्, असंमोहोऽव्याकुलीभावः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः, शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखमनुकूलवेदनम्, दुःखं तद्विपरीतम्, भव उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः, अभयं तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

अहिंसेति । अहिंसापीडा प्राणिनां, समता समचित्तता, तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु, तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं, दानं यथाशक्ति

---

१ तद्धि फलं च—पा. लि. पु. ।

संविभागः, यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः, अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः, भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात् पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥

आ० टी० । यथाशक्तीति । पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुगुण्येन प्रतिपादनमित्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साश्रयाणामीश्वराद्रुत्पत्तिं प्रतिजानीते भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतुमाह स्वकर्मेति ॥ ५ ॥

प० टी० । अहिंसेति । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, समता रागद्वेषराहित्यम्, तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः, तपः शारीरादि, दानं न्यायगतस्य धनस्य पात्रार्पणम्, यशः सत्कीर्तिरयशोऽपयश एवमेते बुद्ध्यादयस्तद्विपरीताश्च भूतानां पृथग्विधानां भावाः प्राणिनां स्वभावाः सर्वे मनःकोशरूपान्मत्तः सकाशादुद्भवन्ति । श्रुतिरपि—"कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

किंच महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः, ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गमाः[1] प्रजाः ॥ ६ ॥

आ० टी० । कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत्त एवेत्युक्तं न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह किंचेति । आद्या भृग्वादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तकास्तथेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकृष्यते । के ते मनवस्तत्राह सावर्णा इति । इति प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः । महर्षीणां मनूनां च तुल्यं विशेषणं ते चेति । मयि सर्वज्ञे सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्यवन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि येषामिति । विद्यया जन्मना च संततिभूता मन्वादीनामस्मिँल्लोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥

प० टी० । अथ सृष्टिकर्तारोऽपि मत्त एवोद्भूता इत्याह महर्षय इति । सप्त महर्षयो 'भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्' तेभ्योऽपि चत्वारः सनकादयस्तथा मनवश्चतुर्दश स्वायंभुवादयो मद्भावा मत्सामर्थ्यवन्तो हिरण्यगर्भात्मनो मम मानसाः संकल्पमात्राज्जाता येषां पुत्रपौत्रादिरूपा इमाः प्रजा लोके वर्तन्ते । इत्यनेन ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं या सृष्टिः सा सांकल्पिकी काल्पनिका न कार्यकरणसंघातरूपा "यथा पूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

---

1 जङ्गमलक्षणाः—पा. मु. पु. ।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

आ० टी० । सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह **एतामिति** । बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह **विस्तारमिति** । ईश्वरस्य तत्तदर्थसंपादनसामर्थ्यं योगस्तदाह **आत्मन इति** । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मन्वादयो भृग्वादयश्चेशते जानते च तदाह **अथवेति** । यथा तौ विभूतियोगौ तथा निरङ्कुशत्वेनेति वेदनस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति **यथावदिति** । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह **सोऽविकम्पेनेति** । उक्तेऽर्थे प्रतिबन्धाभावमाह **नास्मिन्निति** ॥ ७ ॥

प० टी० । अथोक्तपरंपरायास्तत्त्वज्ञानस्य फलमाह **एतामिति** । एतां भृग्वादिलक्षणां मद्विभूतिं योगमैश्वरलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन स्थिरेण ममैश्वर्येण युज्यते युक्तो भवति नात्र संशयो नार्थवादोऽयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी० । कथं तावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानमुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति **कीदृशेनेति** । उक्तज्ञानमाहात्म्यात् प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा । सिद्ध्यतीत्याह **उच्यत इति** । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह **उत्पत्तिरिति** । सर्वज्ञात् सर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात् सर्वस्थितिनाशादि भवति मयान्तर्यामिणा प्रेर्यमाणं सर्वं यथास्वं मर्यादामनतिक्रम्य चेष्टते तदाह **मत्त इति** । इत्थं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह **इत्येवमिति** । संसारासारताज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति **अवगतेति** । परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह **भावेति** ॥ ८ ॥

प० टी० । यथा विभूतियोगयोर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानं भवति तद्दर्शयति **अहमिति चतुर्भिः** । अहं सर्वस्य भृग्वादिमन्वन्तप्रपञ्चस्य प्रभवः कारणं तथा मत्तः सकाशात्सर्वं प्रवर्तते व्यवहार इति मत्वानुभवेन ज्ञात्वा भावसमन्विताः प्रीतियुक्ता बुधा ज्ञानिनो मां भजन्ते ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

किंच मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मयि गताः प्राणाश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतद्बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योऽन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ॥ ९ ॥

आ० टी० । न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनान्तरं चास्तीत्याह **किं चेति** । ईश्वरात् प्रतीचः प्रागुक्तादन्यत्र चित्तप्रचाररराहित्यं भगवद्भजनोपायमाह **मयीति** । चक्षुरादीनां भगवतोऽप्राप्तिस्तदगोचरत्वात्तस्येत्याशङ्क्याह **मय्युपसंहृतेति** । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तदपि मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह **अथवेति** । आचार्येभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं भगवन्तं सब्रह्मचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह **बोधयन्त इति** । आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह **कथयन्त इति** । भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह **तुष्यन्तीति** । मनोरथपूर्त्या रतिप्राप्तौ कामुकसंमतमुदाहरणमाह **प्रियेति** ॥ ९ ॥

प० टी० । प्रीतिपूर्वकं भजनमाह **मच्चित्ता इति** । मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ता अन्तर्निष्ठा मयि गताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते बहिरपि मद्रूपं जगत्पश्यन्तः । एवमनुभूतमर्थं परस्परं श्रुतिवाक्यैर्बोधयन्तस्तथा भक्त्या मां कथयन्तः कीर्तयन्तः सन्तस्तुष्यन्ति तेन रमन्ति निर्वृतिं लभन्ते ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

ये यथोक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः प्रीतिपूर्वकं, तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते ॥ १० ॥

आ० टी० । यदुक्तं सोऽविकम्पेनेत्यादि तदर्थं भूमिकां कृत्वा तदिदानीमुदाहरति **ये यथोक्तेति** । नित्याभियुक्तानामनवरतं भगवत्यैकाग्र्यसंपन्नानामित्यर्थः । पुत्रादिलोकत्रयहेत्वर्थित्वेन वा गर्भदासत्वेन वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्धये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूषयति **किमित्यादिना** । प्रागुक्तां ज्ञानाख्यां भक्तिं स्नेहेन कुर्वतामित्यर्थः । तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह **ददामीति** । उक्तबुद्धिसंबन्धस्य फलमाह **येनेति** ॥ १० ॥

प० टी० । एवंभूतानां ज्ञानप्रदोऽहमेवेत्याह **तेषामिति** । तेषां पूर्वोक्तानां सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां च तं बुद्धियोगं ददामि । येन ज्ञानयोगेन ते मामुपयान्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ॥
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

के ते ये मच्चित्तादिप्रकारैर्मां भजन्ते किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह तेषामिति। तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिनापि विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवारकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० टी० । ध्यानजन्यप्रकर्षकाष्ठागतान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकं भक्तानधिकारिणो दर्शयति **के त इति** । भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वं भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्ययुक्तमिति शङ्कते **किमर्थमिति** । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संबन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्क्याह **कस्येति** । भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति **इत्याकाङ्क्षायामिति** । अविवेकोऽनाद्यज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते । न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्य चित्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तं केवलचैतन्यस्य जडबुद्धिवृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि **आत्मेति** । तस्याशयस्तन्निष्ठो वृत्तिविशेषो वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । बुद्धित्वबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्वाबोधेद्धबुद्धेस्तन्निवर्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह **ज्ञानेति** । देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्गातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह **विवेकेति** । भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वारा स्वोत्पत्तिमाह **भक्तीति** । मय्येव भावनायामभिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, न हि वातप्रेरणमन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह **मद्भावनेति** । ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमादिशब्देन शमादिग्रहः । तेन हेतुनाहितसंस्कारवती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिष्ठश्चायं न हि वर्त्यतिरेकेण दीपो निर्वर्त्यते तदाह **ब्रह्मचर्येति** । न चाधाराहते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह **विरक्तेति** । यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपकारकं तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति **विषयेति** । भास्वतेति विशेषणं विशदयति **नित्येति** । सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनफलं तदेव भास्तद्वता तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः । तेनाज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशीभवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति **ज्ञानेति** ॥ ११ ॥

प० टी० । ननु ज्ञानदातृत्वमुपदेशाद्भवति स च साक्षाद्दर्शनाभावात्कथं युज्यत इत्याह **तेषामिति** । तेषां प्रीतिपूर्वकं भजतामनुकम्पया कृपया ज्ञानाज्जातं तमः संसाराख्यमहमेव नाशयामि।

कुतः, स्थित आत्मभावस्थो बुद्धौ वर्तमानः केन भास्वता प्रकाशवता ज्ञानदीपेन अत्र श्रुतिरप्यथर्ववल्लीषु "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति । भाष्यम्—अयमात्मा प्रवचनेन प्रकृष्टं वचनं प्रवचनमुपदेशस्तेन लभ्यो न मेधया युक्त्या लभ्यो नापि बहुना श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन । किंत्वेष आत्मा यं पुरुषं वृणुतेऽनुकम्प्यत्वेन गणयति तस्यैष आत्मा स्वां तनूं स्वस्वरूपं विवृणुते सत्वान्तःकरणवृत्तिस्थितो विवरयति प्रकाशयति । तदुक्तं वासिष्ठे—'न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः । दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया' इति । टिप्पणिकासु—'आदर्शे प्रतिरूपदर्शकमयी शक्तिर्निसर्गस्थिता, द्रष्टा तत्र मलापकर्षणविधिं संपाद्यते केवलम् । तद्वच्चित्परिणामरूपमनसः शाबल्यसंशोधने, सत्कर्मेश्वरभक्तितः स्वत इहैवात्मप्रकाशो भवेत्' इति । ऋग्वेदेऽपि—"यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्" इति । रावणभाष्यम्—अत्र सचिशब्दः सखिवाची । सचीन् सखीन् परमप्रेमास्पदं विषयान् वेत्तीति सचिवित्तमुपकारकम् । अत एव सखायं परमात्मानं यः पुरुषस्तित्याज त्यक्तवान् आत्मबहिर्मुख इत्यर्थः । तस्य पठनात्मिकायामपि वाचि सत्यत्वभागो नास्ति किं पुनर्जल्पनायाम् । तथा ईमित्यव्ययम् । बहिर्मुखं यच्छृणोति शास्त्रश्रवणं करोति तदल्लकमलीकमसत्यम् । हियस्मात्कारणात् सुकृतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पन्थां पन्थानं मार्गं न वेद न जानाति । तथा "मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु" इति । भाष्यम्—जनासो जना अभितः सर्वप्रकारेण मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु परंत्विह शरीरेऽस्माकं मुमुक्षूणामिन्द्रापरपर्यायः परमात्मा सूरिरुपदेष्टास्तु ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वार्जुन उवाच परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

आ० टी० । निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्विफलं च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाह्योक्तिपूर्वकं मन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिग्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन् पृच्छतीत्याह **यथोक्तामिति** । परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयम् । धामशब्दस्य स्थानवाचित्वं व्यावर्तयन् व्याचष्टे **तेज इति** । तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यं प्रकृष्टं पावनमत्यन्तशुद्धत्वमुच्यते यदेवं लक्षणं परमं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः । कुतस्त्वमेवमज्ञासीरित्याशङ्क्याप्तवाक्यादित्याह **पुरुषमिति** । दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यस्तं सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं त्वां सर्वगतमाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥

प० टी० । एवं भगवदुक्तमवधार्यार्जुनः प्राह **परं ब्रह्मेति सप्तभिः** ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

ईदृशमाहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथासितो देवलोऽप्येवमाह व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं चैव ब्रवीषि मे मह्यम् ॥ १३ ॥

आ० टी० । उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्त्वयोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह **ईदृशमिति** । ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात् पृथग्ग्रहणम् । असितो देवलस्य पिता । किमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मा मुक्तरूपं मह्यमुक्तवानित्याह **स्वयं चेति** ॥ १३ ॥

प० टी० । परं ब्रह्मादिभिर्नवभिर्विशेषणैरुपेतं त्वां सर्वे ऋषय आहुस्तेषु विशेषतो नारदो देवर्षिराह असितो देवलश्चाहं ततोऽपि विशेषेण व्यासः प्राह तथा नेमे विदुः सुरगणा इत्यादिवाक्यैर्मां प्रति स्वयमपि ब्रवीषि ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ॥
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वमेतद् यथोक्तमृषिभिस्त्वया चैतदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव न हि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

आ० टी० । ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह **सर्वमिति** । किं तदित्याशङ्क्यात्मरूपमित्याह **यन्मामिति** । देवादिभिः सर्वैरुच्यमानतया तद्रूपे विशिष्टवक्तृग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्याह **न हीति** । प्रभवो निरुपाधिकस्वभावः, यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥

प० टी० । एवं यद्वदसि तत्सर्वमृतं सत्यं मन्ये । तत्किम्, भो भगवंस्ते व्यक्तिं स्वरूपं देवा दानवाश्च हीति निश्चयबुद्ध्या न विदुरिति ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

यतस्त्वं देवादीनामादिरतः स्वयमिति । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ जानासि त्वं, कथंभूतं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तमं भूतानि भावयतीति भूतभावनस्तत्संबुद्धौ हे भूतभावन भूतेश भूतानामीश हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

आ० टी० । कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुगृहीतस्तद्रूपमित्याभिप्रेत्याह **यत इति** । स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः, आत्मना प्रत्यक्नेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं

निरुपाधिकं रूपम् । न च तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतीत्याह **निरतिशयेति** । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति क्षराक्षरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं संबोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति **भूतानीति** । सर्वेश्वरत्वमाह **भूतानामिति** । उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह **देवेति** । जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह **जगदिति** ॥ १९ ॥

प० टी० । किं तु स्वयमेवात्मना स्वरूपेण प्रमाणान्तरागोचरमात्मानं वेत्थ जानासि । अत एव पुरुषोत्तमेतिसंबुद्धिः । श्रुतिरपि—" एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः " इति । भूतानि भाव्यन्ते कल्प्यन्ते यस्मिन्निति भूतभावन भूतेश पृथिव्यादिमहाभूतस्वामिन् ॥ १९ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमाँल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आ० टी० । यस्मादस्मद्दृशामगोचरस्तवात्मा जिज्ञासितश्च तस्मात्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह **वक्तुमिति** । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे **आत्मन** इति । वक्तव्या विभूतीर्विशिनष्टि **याभिरिति** । यद्द्वारा लोकान् पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥१६॥

प० टी० । दिव्या देवरूपिण्य आत्मविभूतयोऽशेषेण विस्तरेण वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरिमाँल्लोकान् भूर्भुवःस्वरादीन् व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ॥
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन् मया ॥ १७ ॥

आ० टी० । किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छसीत्याशङ्क्याह ध्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेन फलं कथयति **कथमिति** । योगो नामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी तस्य संबुद्धौ हे योगिन्नहं स्थविष्ठमतिस्त्वां केन प्रकारेण सततमनुसंदधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रस्तौति **केषु केष्विति** । चेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहुवचनम् ॥ १७ ॥

प० टी० । भो योगिन्नचिन्त्यैश्वर्य त्वां व्यष्टिरूपेण स्थितमहं केन कथं प्रकारेण विद्यां विजानीयां, केषु केषु भावेषु स्वकीयावासस्थलेषु मया चिन्त्योऽसि, तत्तद्भावदर्शनेन तव स्मरणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ॥
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरेणेति । विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन अर्दतेर्गतिकर्मणोरूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा, भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

आ० टी० । प्रकृतप्रश्नमुपसंहरति **विस्तरेणेति** । अर्दतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपं तद्व्युत्पादयति **असुराणामिति** । प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति **अभ्युदयेति** । ननु पूर्वमेव सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं चेश्वरस्य दर्शितं तत् किमिति श्रोतुमिष्यते तत्राह **भूय इति** । अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी० । पूर्वं सप्तमादिषु सामान्यतः कथिता एव परं तु भूयो विस्तरेण कथयतस्ते वचनामृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

हन्त त इति । हन्तेदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्यते वक्तुं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥

आ० टी० । प्रष्टारं विश्रम्भयितुं भगवानुक्तवानित्याह **श्रीभगवानिति** । हन्तेत्यनुमतिं व्यावर्त्य जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शयति **इदानीमिति** । दिवि भवत्वमप्राकृतत्वमस्मद्गोचरत्वं । वाक्यान्वयं द्योतयति **यास्ता** इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तं **यत्रेति** । किमित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह **अशेषतस्त्विति** । तत्र हेतुर्यत इति ॥ १९ ॥

प० टी० । ततः श्रीभगवान् वक्तुमुपक्रमते **हन्तेति** । हन्तेत्यादरेण ते तुभ्यं दिव्या आत्मविभूतयः प्राधान्यतो मुख्यत्वेन कथयिष्यामि हि यस्मात् कारणाद्धो कुरुश्रेष्ठ मे विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः, घनकेश इति वा स-

र्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्चैवं च ध्येयोऽहम् ॥ २० ॥

आ० टी० । विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनःसमाधानार्थमर्थयते **तत्रेति** । सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्वक्ष्यमाणं श्रोतुश्चित्तसमाधानं च कर्तव्यमेवेत्याह **तावादिति** । आशेरतेऽस्मिन् विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तः स्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह **सर्वेषामिति** । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह **तदशक्तेनेति** । वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किंचित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याह **यस्मादिति** । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमत्रेप्सितं नान्यस्य कस्यचित् कारणस्यादित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः । उक्तध्यानाशक्तेभ्यो वक्तव्यं विभूतियोगमुपदिशति **एवं चेति** । तत्र तत्र प्रभानत्वेन परस्य ध्येयत्वम् ॥ २० ॥

प० टी० । अथ विभूतिनिरूपणे तावत्स्वकीयं मूलभूतस्वरूपमाह **अहमिति** सपादेन । भो गुडाकेश जितनिद्र अतति व्याप्नोतीत्यहमात्मा हिरण्यगर्भः । किं भूतः, सर्वभूताशयस्थितः सर्वाणि महाभूतानि विद्यन्ते यस्मिन्निति सर्वभूतो विराट् तत्राशयत्वेन लिङ्गरूपेण स्थितः " अजस्य नाभावध्येकमर्पितम् " इत्यादिश्रुतयः प्राङ्निरूपिता एव । अथ तदेवाह **अहमेव** भूतानामादिर्मध्यं चान्तश्च । मय्येव भूतानां जन्मस्थितिलयाः सलिले तरङ्गाणामिव भवन्ति । चपरमादित्यानां देवानामपि 'अदित्या ऋभवोऽस्वप्ना' इत्यमरोक्तेः । यतोऽहं विष्णुर्व्यापनशीलो मयैव समष्टिरूपेण कृत्वा देवा अपि व्यवहरन्तीत्यर्थः । यद्वा । सर्वादिषु त्यशब्दोऽमूर्तवाची श्रुतिसिद्धस्तेन सर्वेषामादिभूतानि त्यान्यमूर्तानि महदादीनि तेषामादित्यानां व्यापनशीलो विष्णुर्वैकुण्ठवास्यहमस्मीति स्वकीयं सगुणं रूपान्तरं प्रकटीकृतम् । पुंस्याकारो द्विवचने क्लीबे भूम्नीति, यथा द्वावित्यत्र द्वा विश्वानीत्यत्र विश्वा योऽसावादित्ये पुरुषः । श्रुतिश्च "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणो भाविभर्म्यहमग्निमहमश्विनोभाम्" इति । भाष्यम्—अत्रसर्वानुक्रमस्तावत् अहमित्येकर्चं सूक्तं अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्म विदुषी स्वात्मानमस्तौषीत् । अतः सा ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवतानेन ह्येषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वस्याधिष्ठानत्वेन स्वात्मानं स्तौति । तत्र प्रथमाहं रुद्रेभिरिति । अहं ब्रह्मरूपा रुद्रेभीरुद्रैरेकादशभिश्चरामि, तथा वसुभिरष्टभिश्चरामि, इत्थंभूते तृतीया, तदात्मना चरामि । तथादित्यैर्द्वादशभिर्विश्वेदेवैश्चान्तर्यामित्वेनापि चरामीत्याह अहमिति । मित्रावरुणा मित्रं वरुणं चेति 'द्विवचनस्या वा छन्दसि' इति द्वितीयाया आकारः । परिभाषास्वपि—" पुंस्याकारो द्विवचने क्लीबे भूम्नीति यथा द्वावित्यत्र द्वा, विश्वानीत्यत्र विश्वायोऽसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् " इतिश्रुतेः उभौ उभौ मित्रावश्विनौ देवौ च बिभर्मि ॥ २० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ॥
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योऽहं ज्योतिषां रविरंशुमान् प्रकाशयितॄणामंशुमान् रश्मिमान् मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

आ० टी० । एवंशब्दार्थमेव दर्शयति **आदित्यानामित्यादिना** ॥ २१ ॥

प० टी० । अथ विभूतीर्वर्णयन् प्रत्यक्षदेवरूपिणीं विभूतिं दर्शयति **ज्योतिषामिति** । ज्योतिषां तैजसपदार्थानामग्न्यादीनां मध्येंऽशुमान् स्वकरप्रसरेण त्रिलोकीप्रकाशको रविः सूर्योऽहम्, मरुतां मरुद्गणानां देववैश्यानां मध्ये मरीचिरहम्, तथा नक्षत्राणां तारकाणां मध्ये शशी चन्द्रोऽहम् ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ॥
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि इन्द्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि चक्षुरादीनां संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघातेऽभिव्यक्ता बुद्धेर्वृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निर्मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥

आ० टी० । मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति । ध्यानान्तरमुदाहरति **वेदानामिति** । संघाते जीवाधिष्ठिते यावत् पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चैतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

प० टी० । **वेदानामिति** । ऋगादिचतुर्णां वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । सामात्मकः सामवेदः सा चामश्चेति विग्रहात् सा ऋक् अमो गीतरूपः स्वरस्तयोर्मिथुनं साम । ब्राह्मणं च—"सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम सा वा ऋक्सामोपावदन्मिथुनं संभवाव प्रजात्या इति नेत्यब्रवीत्साम ज्यायान्वा अतो मम महिमा" इति । भाष्यम्—साचामश्चेति ऋागिमौ द्वौ पदार्थौ तत्र सेति तच्छब्देन ऋगेव प्रोक्ता अमश्च गीतिरूपः स्वरस्तत्र कण्वा अपि । तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वमिति । एतं सा ऋक् सामोपममीपं गत्वा इत्यवदत् । इति किम् अवां प्रजात्यै प्रजायै मिथुनं दाम्पत्यं संभवावेति । ततः साम नेत्यब्रवीन्निषेधं चकार । यतः साम ज्यायानादिभूतम् अतो मम महिमा मत्सामर्थ्यमाधिकं वर्तते किमेकया ऋचा । अतस्ते द्वे ऋचौ भूत्वा उपावदतामित्यादि । एवं ऋगाद्यपेक्षया साम्न उपजीव्यत्वेनाधिकत्वमित्युक्तम् । यद्वा सामसंबन्धिन्यो यास्ताः सर्वा ईश्वरस्तावकत्वेन पावमान्यो भवन्ति । अथातः पावमानामोह इति श्रुतेः । एवं ताः पठनमात्रेण पापहन्त्र्यो भवन्ति । तत्पावमानीभिरहं पुनामीति परिशिष्टोक्तेस्तेनापि सामवेदस्य विभूतित्वम् । तथा देवानां मध्ये वासव इन्द्रोऽहम् । तथा इन्द्रियाणामेकादशानां मध्ये मनोऽहम् । भूतानां संबन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहम् ॥ २२ ॥

प० टी० । रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरोऽहमस्मि । तथा यक्षरक्षसामतिक्रूराणां मध्ये

वित्तेशः कुबेरोऽहम् । तथा वसूनां मध्ये पावकोऽग्निनामाहम् । तथा शिखरिणां पर्वतानां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिं स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसेनापतिः सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

आ० टी० । पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह स हीति ॥ २४ ॥

प० टी० । पुरोधसामिति । पुरोधसां देवपुरोहितानां मध्ये मां बृहस्पतिं मुख्यं विद्धि, तथा सेनानीनां देवसेनाधिपतीनां मध्ये स्कन्दोऽहम्, तथा सरसां जलाशयानां मध्ये सागरोऽहम् ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानामिति । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

आ० टी० । एकमित्योङ्कारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभिधानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह यज्ञानामिति । शिखरवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुरहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थभेदं गृहीत्वाह स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥

प०टी० । तथा महर्षीणां सप्तानां मध्ये भृगुरस्मि । गिरां चतुर्विधवाणीनां मध्ये एकमक्षरमोङ्कारोऽहम् । यज्ञानां ज्योतिष्टोमानां मध्ये जपयज्ञोऽहं स्थावराणां मध्ये हिमालयोऽहम् ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वादेते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि गन्धर्वाणां चि-

त्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैरिति। उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आ० टी० । सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥

प० टी० । अश्वत्थ इति । सर्ववृक्षाणां मध्येऽश्वत्थः पिप्पलो मद्विभूतिः, देवाः सन्तो यऋषयस्तेषु नारदोऽहम्, गन्धर्वाणां मध्ये चित्ररथः, उत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां सिद्धानां कपिलोऽहम् ॥ २६ ॥

प० टी० । उच्चैःश्रवसमिति । अमृतोद्भवं क्षीरोदमथनोद्भूतमुच्चैःश्रवसं सप्तमुखमश्वं मद्विभूतिं विद्धि । गजेन्द्राणां मध्ये चतुर्दन्तमैरावतं मद्विभूतिं विद्धि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ॥
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ॥
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं मां विद्धि धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयितास्मि कन्दर्पः कामश्चास्मि, सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजः, वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाहं, पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि, यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां, कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं, वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥